

ODNOS NARODNE STRANKE U DALMACIJI PREMA SRPSKOM PITANJU

Gaurina, Andrea

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:172:603770>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-20**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

UNIVERSITY OF SPLIT

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

DIPLOMSKI RAD

**ODNOS NARODNE STRANKE U DALMACIJI PREMA
SRPSKOM PITANJU**

ANDREA GAURINA

Split, 2021.

Odsjek za povijest

Povijest/Povijest umjetnosti

Predmet: Hrvatska povijest 19. stoljeća

ODNOS NARODNE STRANKE U DALMACIJI PREMA SRPSKOM PITANJU

Student:

Andrea Gaurina

Mentor:

doc. dr. sc. Nikša Varezić

Split, rujan, 2021.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Začetci narodnog preporoda u Dalmaciji	2
2.1. Djelatnost Božidara Petranovića u početnim godinama preporoda u Dalmaciji	2
2.2. Ostale kulturne veze s ilirizmom.....	4
2.3. Zora Dalmatinska.....	5
2.4. 1848. godina u Dalmaciji.....	6
2.4.1. Poziv na ujedinjenje	6
2.4.2. Pitanje jezika.....	8
2.4.3. Seljačke pobune	8
2.5. „Ne boj se“	8
3. Narodna stranka.....	10
3.1. Uoči osnivanja Narodne stranke	10
3.2. Ideološke struje 1860/1861 godine	11
3.3. Osnivanje Narodne stranke	13
3.4. Shvaćanje srpstva i pravoslavlja.....	14
4. Pojava srpske nacionalne ideje.....	16
4.1. Ideja zajedništva Srba i Hrvata kroz djelatnost Jovana Sundečića	17
4.2. Prve nesuglasice u odnosu Hrvata i Srba	18
4.3. „Hrvatska misao“ i odvajanje hrvatstva i srpstva	19
5. Odnosi u Narodnoj stranci 70-ih godina	23
5.1. Pobjeda Narodne stranke 1870. godine	23
5.2. Raskol 1873. i „zemljaštvo“	23
5.2.1. Izbori za nevolju	23
5.2.2. Osnivanje „zemljaštva“.....	25
5.3. Sukob lista „Zemljak“ s „Narodnim listom“	28
5.4. Prijepor sa Stefanom Ljubišom	30
5.5. Izravni izbori za Carevinsko vijeće 1873. Godine	31
5.6. Utjecaj zemljaštva na osamostaljenje srpskog pokreta	37
5.7. Željeznička afera i obračun sa Stefanom Ljubišom	38
5.8. Različita stajališta prema ustanku i okupaciji Bosne i Hercegovine	42
5.8.1. Mihovil Pavlinović o sudbini Bosne i Hercegovine.....	44
5.8.2. Utjecaj na odnose Hrvata i Srba	46
6. Rascjep u Narodnoj stranci i osnivanje Srpske stranke	47

6.1. Izbori za Carevinsko vijeće 1879. i poraz M. Klaića	48
6.1.1. Reakcije na izbore	49
6.2. Osnivanje Srpskog lista/glasa.....	52
6.3. Reakcija narodnjaka na „Srpski list“	53
7. Mihovil Pavlinović o razvoju hrvatske i srpske misli u Dalmaciji.....	56
7.1. Reakcije na Pavlinovićev tekst	59
8. Rasprave u Dalmatinskom saboru.....	61
9. Pokušaji zbližavanja.....	65
10. Zaključak	70
Literatura	72
<i>Sažetak</i>	<i>76</i>
<i>Abstract</i>	<i>77</i>

1. Uvod

Narodni preporod u Dalmaciji, čije začetke uočavamo još 1830-ih godina, snažno je utjecao na oblikovanje nacionalne svijesti. Narodno buđenje u pokrajini Dalmaciji započelo je među pripadnicima srpske inteligencije koji su pratili zbivanja u Banskoj Hrvatskoj. Unatoč ograničenosti širenja narodne misli te jakih utjecaja vladajuće aristokracije koja je pričala i pisala na talijanskom jeziku, počela se isticat važnost narodnog jezika. Šezdesetih godina nastaje Narodna stranka u kojoj zajednički djeluju Hrvati i Srbi. Njihovi zajednički ciljevi očitovali su se u borbi protiv talijanskog jezika te težnji za sjedinjenjem sa Bansom Hrvatskom i Slavonijom. Stranačko glasilo „Narodni list“ odražavalo je težnje narodnjačkih zastupnika koji su se identificirali s narodom, a razlike između Hrvata i Srba nisu se isticale te se na njih gledalo kao na pripadnike jednog naroda. Također, treba istaknuti snažnu ulogu svećenstva, kako katoličkog tako i pravoslavnog. Oni su djelovali među narodom te su bili najzaslužniji za promicanje narodnjačkih ideja među pukom. Često su stavovi vjerskih dužnosnika bili ključni za seljaštvo te se narod preko njihove riječi upoznavao s pojmom nacije i tako razvijao nacionalnu svijest.

Ipak, ubrzo se javljaju prve tenzije koje se očituju kroz istupe pojedinih srpskih političara protiv temeljnih načela Narodne stranke. Sve se više ističu razlike te zasebnost srpske narodnosti. Prvi koji su učinili odmak od narodnjačkog programa bili su „Zemljaci“, a osobito treba istaknuti Stefana Ljubišu koji je svojim djelovanjem zasijao sjeme budućeg razdora koji će definitivno podijeliti Narodnu stranku i odvojiti Srbe od Hrvata. Glavni dio rada usmjeren je na stavove vodećih narodnjačkih političara o srpstvu i srpskim političarima te temeljnim pitanjima koja su zaoštravala sukob. Prateći događaje u Narodnoj stranci i odvajanje srpskih zastupnika u Srpsku stranku, nastoje se prikazati razlike u programu i odstupanje od nekoć zajednički težnji. Cilj je pokazati tijek razvoja hrvatske i srpske narodne misli u Dalmaciji kroz rad Narodne stranke te prikazati kada su razlike između Hrvata i Srba postale toliko izražene da zajednička politička djelatnost više nije bila moguća.

2. Začetci narodnog preporoda u Dalmaciji

Dalmacija, koja postaje austrijska pokrajina odlukama Bečkog kongresa 1815. godine, nije imala značajniji gospodarski značaj te je ostala najsiromašniji i najzaostaliји dio Monarhije. U tom periodu tzv. druge austrijske uprave Dalmacija je bila podvrgnuta posebnoj dvorskoј komisiji u Beču te se sastojala od tri dijela koja su se nazivala Kraljevina Dalmacija: prostori bivše Mletačke Dalmacije, bivše Dubrovačke Republike i Boke Kotorske.¹ Treba istaknuti da prostor Dalmacije nije imao ravnomjieran gospodarski, društveni i kulturni razvoj kroz svoju povijest. Razlike će kasnije odigrati značajan utjecaj na sliku narodnog preporoda, a područje se može podijeliti na stare mletačke stečevine (od početka 15. stoljeća do 1669. godine) i na mletačke stečevine nakon mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine i Požarevačkog mira 1718. godine. Prvo spomenuto područje teritorijalno je obuhvaćalo obalni dio uključujući značajnije gradove i otoke, a na tom prostoru sačuvan je komunalni ustroj. Potpuno drugačiji sustav prisutan je na području „novih“ i „najnovijih“ stečevina gdje dominira seosko stanovništvo, a ustroj se oblikovao sukladno potrebama obrane od Turaka.²

Ideje ilirizma u Dalmaciju stižu sredinom tridesetih godina 19. stoljeća iz Banske Hrvatske. Na samom početku, takve ideje prihvaćaju obrazovani pripadnici pravoslavnog stanovništva oslanjajući se na podršku pravoslavne crkve.³

2.1. Djelatnost Božidara Petranovića u početnim godinama preporoda u Dalmaciji

U početnom preporodnom periodu 30-ih godina 19. stoljeća važno je istaknuti djelatnost Božidara Petranovića, Srbina i pravoslavca koji se deklarirao kao „Ilir iz Dalmacije.“ Petranović se rodio u Šibeniku, a studirao je pravo i filozofiju u Beču i Padovi gdje se upoznao sa mnogim kulturnjacima iz slavenskih zemalja. Petranović je bio upućen u zbivanja u Dalmaciji, sjeverno od Velebita te na širem balkanskom području. Snažno je promicao korištenje materinskog jezika, a 1836. godine izdaje godišnjak pod naslovom „Ljubitelj prosvještenija – Srpsko-dalmatinskiј almanah za leto 1836.“ (Srpsko-dalmatinskiј magazin). List je do 1838. godine izlazio u Karlovcu, a tiskan je na ćirilici. Zanimljivo je istaknuti da

¹ Perić, Ivo. *Dalmatinskiј sabor*. Zadar: JAZU, 1978, str. 9.

² Cetnarowicz, Antoni. *Narodniј preporod u Dalmaciji*. Zagreb: Srednja Europa, 2006. str. 17.

³ Isto, str. 20.

Petranović, unatoč činjenici da je bio prijatelj Vuka Karadžića, nije u potpunosti prihvatao njegove pravopisne reforme. Spomenuti almanah bio je prvenstveno namijenjen pravoslavnom građanstvu i svećenstvu te je najveći broj pretplatnika bio sa područja Dalmacije.⁴

Od 1838. godine Petranovićev almanah počinje izlaziti u Zadru zadržavajući svoj značaj među pravoslavnim svećenstvom i školovanim ljudima pravoslavne vjeroispovijesti kojih u to vrijeme u Dalmaciji nije bilo mnogo. Razlog promjene mjesta tiskanja godišnjaka u stvarnosti bio je tehničke prirode; u tiskarnici u Zadru sve do tada nisu postojala ćiriliska slova, zbog čega je Petranović prvih nekoliko brojeva tiskao u Karlovcu. Kroz svoj godišnjak radio je na narodnom buđenju pod utjecajem Iliraca te je ažurno pratio događaje u Banskoj Hrvatskoj kroz „Novine Ilirske“ i „Danicu Ilirsku“. Ipak, Petranović je izbjegavao izravno informirati svoje čitatelje o zbivanjima preko Velebita. S jedne strane, nije se želio zamjeriti režimu u Dalmaciji i tako dovesti u pitanje tiskanje almanaha, a s druge strane znao je da su Ilirci u Banskoj Hrvatskoj imali protivnike na srpskoj strani s kojima osobno nije želio ući u sukob. Unatoč činjenici što je almanah imao istaknutu pravoslavnu notu te su ga uglavnom čitali Srbi, izlazio je na narodnom jeziku otvarajući put borbi za širu uporabu tog jezika.⁵

Korištenjem naziva „Iliri“ za Hrvate i Srbe te „Ilirski jezik“ za jezik Hrvata i Srba, Petranović je iskazivao svoju naklonost Ilirskom pokretu, ali je isticao i pravo ime naroda kojem je pripadao (Srbi) te svoj materinji jezik (srpski). Njegova razvijena srpska svijest formirana je kako u obiteljskom domu tako i kroz rano školovanje u Srijemskim Karlovcima te kroz stalni kontakt sa srpskom štampom i pravoslavnom crkvom. Osobito treba istaknuti Petranovićev natpis objavljen 1839. godine na ćirilici i latinici pod naslovom „Nekoliko reči dalmatinskim Srbijima prilikom nove 1839. godine od ednog domorodca“, odnosno „Njekoliko rječi dalmatinskim Ilirima (Serbljima) prilikom nove 1839. godine od jednog domorodca.“⁶

On u navedenom spisu između ostalog ističe sljedeće:

„Na celom prostoru velike Ilirie nigde se ilirski jezik, nošnja, običaji naši u većoj čistoći nisu sačuvali nego u Dalmaciji, pa opet nigde se u narodu ilirskom za obradjenje jezika svoga toliko nemari, niti se toliko naš jezik neceni kao u otačbini našoj, u ovoj kolevci slavnoga naroda ilirskoga. (...) Pogledajte ostale Slavene u Austrijskoj Carevini: Čehe, Slovake i Poljake. Oni imaju dobro uredjeno polje knjižestva i na tom polju mnoštvo trudoljubivih težakah. (...) I

⁴ Perić, Ivo. „Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića“. *Radovi* 16, br. 1 (1983.), str. 51-53.

⁵ Isto, str. 54-55.

⁶ Perić I., „Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića“, str. 58-59.

susedni Horvati i Serblji u Ugarskoj trude se za obradjenje materinskog im jezika, nastoje da se Iliri bolje medju sobom poznadu, da uvedenje jednoga književnoga jezika svezam ovoga sjedinjenja postane. Njihovo djelovanje treba biti uzorom i za narodno budjenje u Dalmaciji, jer su naši ljudi s obje strane Velebita istoga roda i plemena, jedne gore list.“⁷

Također, Petranović čvrsto vjeruje da je prirodno ljubiti svoj jezik i domovinu, a nemarnost prema materinskom jeziku prepisuje dugoj mletačkoj vladavini u Dalmaciji. Smatra da je nužno prihvatiti narodni jezik koji nije manje vrijedan od talijanskog jezika nego je bogatiji. Ipak, smatra da je nužno učiti strane jezike koji dodatno obogaćuju kulturu pojedinog naroda. Kako bi narodni jezik postao više prisutan u javnom životu, Petranović smatra da je nužno mlade naraštaje odgajati u tom smjeru, a najavio je i buduće tiskanje svoga godišnjaka na dva pisma: ćirilici i latinici. Usprkos tome, treba istaknuti da je Petranović bio pod utjecajem stavova iz Srbije te su za njega svi štokavci bili Srbi pa tako i katolici u Dalmaciji.⁸

U literaturi se Petranović i njegov godišnjak često ističu kao prvi vjesnici nacionalnog buđenja u Dalmaciji koje je imalo određene poveznice sa ilirizmom, a njegove veze sa Ljudevitom Gajom bile su izuzetno važne. Ljudevit Gaj, kao jedan od glavnih protagonista ilirskog pokreta, upravo je preko Petranovića bio upoznat sa situacijom u Dalmaciji, a potonji ga je u svojim pismima detaljno obavještavao o djelovanju iliraca južno od Velebita.⁹ Osim prijateljstva sa Gajem, Petranović se dopisivao i sa „Ilircima iz Dubrovnika“, prvenstveno sa Đurom Ferićem¹⁰ i Antunom Kaznačićem¹¹. Jedni drugima su posvećivali pjesme odajući ljubav prema narodnom jeziku te međusobnu podršku.¹²

2.2. Ostale kulturne veze s ilirizmom

Pristaše ilirske ideje bile su prisutne u Dubrovniku, premda ne u snažnoj mjeri. Njihova djelatnost ograničila se na pisanje pjesama koje su bile objavljivane u časopisu „Danica“ te na

⁷Perić I., „Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića“, str. 58.

⁸ Isto, str. 58-59.

⁹Petrović, Rade. *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*. Zagreb: Prosvjeta, 1982, str. 49.

¹⁰ Đuro Ferić bio je dubrovački književnik, izrazito važan zbog ranog prepoznavanja važnosti i bogatstva narodnog pjesništva. Pisao je u stihu poslanice na latinskom jeziku te je na taj način upoznao inozemne istraživače pučkog pjesništva na ilirsko narodno blago. Vidi više na: <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19288> (konzultirano 20.4.2021.)

¹¹ U literaturi se navodi podatak da je Antun Kaznačić prvi ilirac i hrvatski narodni preporoditelj iz Dubrovnika. Vidi više na: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31042> (konzultirano 20.4.2021.)

¹²Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 51.

razmjenjivanje informacija sa istomišljenicima u Banskoj Hrvatskoj. Čak je i Stanko Vraz koncem tridesetih godina 19. stoljeća izrazio žaljenje što je Dalmacija tako udaljena i što se u Zagrebu ne zna za druge dalmatinske ilirce osim za Antuna Kaznačića, Antuna Ročia i već spomenutog Petranovića.¹³

Značajan zamah ilirskih ideja dogodio se zahvaljujući putovanju Ljudevita Gaja i Ivana Mažuranića po Dalmaciji 1841. godine. Ubrzo je pokrenuto izdavanje časopisa čiji je cilj bio buđenje nacionalne svijesti te povezivanje sa braćom sa druge strane Velebita.¹⁴

2.3. Zora Dalmatinska

Izdavanje preporodnog časopisa „Zora dalmatinska“ započeo je Ante Kuzmanić 1844. godine u Zadru. Ciljevi su bili buđenje ljubavi prema narodnom jeziku te propagiranje zajedništva s ostalom slavenskom braćom. Ipak, Kuzmanić je napravio odmak od ideja ilirizma stavljajući naglasak na razvoj hrvatske svijesti.¹⁵ Kuzmanić se čvrsto borio za hrvatski narod i jezik, ali je ipak dolazio u sukob sa Gajem i ostalim ilircima zbog ustrajanja na štokavskoj ikavici.¹⁶

U „Zori dalmatinskoj“ česte su bile rasprave vezane za pravopis i jedinstveni književni jezik. Ante Kuzmanić i njegov krug odbijali su jedinstveni ilirski književni jezik te štokavsku ijekavicu kao bazu književnog jezika. Sa druge strane postojala je struja kojoj su, između ostalog, pripadali Božidar Petranović, Petar Preradović i August Kaznačić. Oni su vjerovali da je u Dalmaciji nužno prihvatiti ilirski pravopis i ijekavicu kako bi se iščekivano zbližavanje sa Hrvatima i ostalim Slavenima dogodilo što prije. Protivnici Kuzmanićevih stajališta držali su da njegova djelatnost dovodi rad časopisa u propast. Urednici na časopisu su se izmjenjivali, pa su tako ilirske ideje aktivnije propagirane u periodima kada su urednici bili pristaše zajedničkog jezika i pravopisa.¹⁷

¹³ Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 51

¹⁴ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 21.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Lisac, Josip. „Ante Kuzmanić i Fran Kurelac uz 200. obljetnicu Kurelčeva rođenja“. *Čakavska rič*, br. 1-2 (2011.), str. 11.

¹⁷ Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 84-85.

2.4. 1848. godina u Dalmaciji

Godina 1848. bila je burna u cijeloj Europi, a revolucionarna zbivanja nisu zaobišla ni Habsburšku Monarhiju. Dalmacija, kao najjužnija pokrajina Carstva, koncem 40-ih godina bila je gospodarski i društveno zaostala. Činjenica da je talijanski jezik bio službeni još je više doprinijela kako političkoj tako i društvenoj odvojenosti od hrvatskih zemalja na sjeveru. Inteligencija u Dalmaciji pratila je kulturna, znanstvena i umjetnička dostignuća u europskim zemljama te su im revolucionarne ideje bile dobro poznate. Kada je sredinom ožujka 1848. smijenjen kancelar Metternich¹⁸, najavljen je novi ustav te određene slobode (sloboda tiska, osnivanje društava i čitaonica, izbor zastupnika u zajednički parlament u Beču, itd.). Zbog svega navedenog val oduševljenja nastupio je diljem Dalmacije. Ustav je objavljen 25. travnja 1848. godine, a u dalmatinskim gradovima pokreću se prve novine. Tada u Dubrovniku započinje tiskanje novina pod naslovom „Rimembranze della settimana“ te „L'Avvenire“. Premda su novine bile tiskane na talijanskom jeziku, kojeg je dalmatinsko građanstvo bolje poznavalo, često su objavljivani članci koji su odražavali duh slavenstva, odnosno hrvatstva. U Zadru se također tiskaju novi naslovi, uz „Zoru dalmatinsku“ koja izlazi od 1844. godine. Kada je riječ o čitaonicama, važno je spomenuti Ilirsku čitaonicu u Zadru koja djeluje od 1807. godine kao „Druxba od scetnja“, a ponovno je pokrenuta 1847., odnosno 1848. godine kada su prihvaćena pravila čitaonice. U ostalim dalmatinskim gradovima također se osnivaju različite udruge, primjerice, udruga „Domoljubi“ u Korčuli, „Mila Dalmatinska“ u Hvaru, „Slavjanska čitaonica“ u Kotoru te „Kanjoš“ u Budvi.¹⁹

Među građanskom inteligencijom u Dalmaciji u tom periodu javljaju se tri pitanja koja je bilo potrebno riješiti i koja su izazivala rasprave zbog različitih stavova. Prvo pitanje odnosilo se na ujedinjenje Dalmacije sa Bansom i Hrvatskom, drugo na uvođenje hrvatskog jezika u škole i institucije, a treće pitanje obuhvaćalo je rješenje zemljišnih odnosa.²⁰

2.4.1. Poziv na ujedinjenje

¹⁸ Clemens Metternich, austrijski političar, glavni predstavnik konzervativizma u Habsburškoj Monarhiji, ali i u Europi. Razdoblje povijesti Monarhije do 1848. godine naziva se Metternichovo doba, a unatoč odlasku za vrijeme Bečke revolucije, pedesetih godina ponovno se vratio u Austriju, premda nije vratio nekadašnji politički utjecaj. Vidi više na: <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40468> (konzultirano 28.4.2021.)

¹⁹ *Dalmacija 1848/49*: Katalog izložbe, Zadar: Welltrade d.o.o., 1999., str. 9.

²⁰ Isto, str. 10.

Hrvatski sabor u lipnju 1848. godine donio je niz važnih odluka, između ostalog ukidanje kmetstva, potvrđivanje odluke bana Jelačića o prekidu odnosa sa Ugarskom, a zatraženo je i ujedinjenje Dalmacije i Vojne Krajine sa Hrvatskom. Zahtjev za ujedinjenjem izrazili su mnogi hrvatski publicisti i političari, ali u Dalmaciji nisu svi jednako odgovorili.²¹

Pozivi za ujedinjenjem poslani su gradskim i općinskim poglavarima, a odgovori su bili različiti. Dubrovnik i Boka Kotorska odgovorili su pozitivno, prihvaćajući sjedinjenje. S druge strane, bilo je i onih koji su generalno prihvatili taj poziv vjerujući da trebaju ostati lojalni prema Beču te sačekati da situacija sazrije. Općine u Dalmatinskoj Zagori i na otocima nisu protiv sjedinjenja te prihvaćaju tu ideju pod određenim uvjetima dok splitska općina u potpunosti odbacuje takve stavove.²²

Većina njih pozvala se na travanjski ustav gdje stoji da je Dalmacija nedjeljiv dio austrijskog carstva te da se sve promjene unutar Monarhije moraju raspraviti u parlamentu u Beču. Predstavnici dalmatinskih općina nisu poslali svoje predstavnike u hrvatski sabor na raspravu o sjedinjenju. Austrijske vlasti oštro su se protivile tom činu, a zadarskom općinskom vijeću povjerena je izrada statuta dalmatinskog pokrajinskog sabora, izražavajući tako težnju da Dalmacija ostane odvojena. Prijedlog statuta sabora predviđao je 16 zastupnika koji bi zasjedali jednom godišnje u Zadru. Unatoč činjenici što je ban Josip Jelačić imenovan guvernerom Dalmacije i Rijeke u prosincu 1848. godine, promjene se nisu dogodile te je u stvarnosti to bio taktički potez dvora kako bi se Jelačiću odalo priznanje za odanost Monarhiji.²³

U Dalmaciji brojni su bili oni koji su zastupali političku zasebnost Dalmacije, nastupajući oštro protiv ujedinjenja. Zagovarali su povezivanje sa obnovljenom Republikom sv. Marka, pozivajući se na višestoljetnu povezanost sa Mlečanima. Premda nisu postojale nikakve konkretne akcije da se ta ideja ostvari, snažno su se protivili sjedinjenju s Bansom Hrvatskom. Među pristašama ove struje najbrojniji su bili pripadnici građanske inteligencije iz obalnih dalmatinskih gradova, a zastupali su slavo-dalmatinsku ideju i političku posebnost Dalmacije.²⁴

²¹ Markus, Tomislav. „Između revolucije i legitimizacije: Hrvatski politički pokret 1848-1849“. *Fontes* 12, br. 1 (2006.), str. 2.

²² *Dalmacija 1848/49*: Katalog izložbe, str. 10.

²³ Perić I., *Dalmatinski sabor*, str. 13.

²⁴ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 22.

2.4.2. Pitanje jezika

Pitanje jedinstvenog jezika i pravopisa značajnije se pojavilo pokretanjem časopisa „Zora dalmatinska“ gdje su različite rasprave proširile značaj jezičnog pitanja u Dalmaciji. U pokrajini tada nije postojao velik broj obrazovanih pojedinaca koji su poznavali hrvatski jezik, a talijanski je bio služben u javnom životu i institucijama. Već je tada bilo jasno da će borba za narodni jezik biti dugotrajna, a značajnije akcije poduzela je tek Narodna stranka osnovana 1861. godine.²⁵

2.4.3. Seljačke pobune

Revolucionarna godina 1848/49 u Dalmaciji obilježena je i različitim nemirima među seljacima koji su različito tumačili novi Ustav.²⁶ Seljaci su bili u lošem položaju, osiromašeni i izrabljivani, a u novom ustavnom poretku vidjeli su nadu u pravednost. U proljeće i ljeto 1848. godine na selima na Pagu izbio je niz nereda protiv omraženih lokalnih načelnika, poreznika i ostalih pripadnika birokracije. Lokalne i pokrajinske vlasti bile su zabrinute zbog situacije bojeći se širenja nereda po cijeloj Dalmaciji. Nemiri su se dogodili i u neretvanskom kraju gdje seljaci nisu bili u mogućnosti plaćati dvostruke poreze. Druga faza nereda i pobuna na selu odvijala se u rujnu 1848. godine. Tada je donesen zakon o ukidanju kmetstva, ali je naknadno pojašnjeno da se odredbe tog zakona ne mogu primijeniti na agrarne odnose u Dalmaciji, koji isključivo ovise o volji stranaka. Novi val nemira pogodio je Dalmaciju, a razlog se prvenstveno odnosio na zadržavanje starih agrarnih odnosa.²⁷

2.5. „Ne boj se“

Prva organizacija u početnom periodu preporoda u Dalmaciji sa političkom notom osnovana je u Splitu u drugoj polovici četrdesetih godina 19. stoljeća. Tada u splitskom sjemeništu nastaje udruga „Pobratimi“ koja 1849. godine dobiva ime „Ne boj se“. Organizator i vođa bio je Mihovil Pavlinović, koji će u kasnijim godinama narodnog preporoda u Dalmaciji postati jedan od glavnih protagonista. Pavlinović je potjecao iz seoske sredine gdje je hrvatski

²⁵ Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 81-83.

²⁶ Ustav iz 1849. još se naziva i oktroirani jer je nametnut cijeloj Monarhiji. Ustavom su negirane sve demokratske tekovine revolucije iz 1848., osim ukidanja feudalnih odnosa i državnih tijela potrebnih za funkcioniranje sudstva i uprave. Vidi više na: <https://proleksis.lzmk.hr/43840/> (konzultirano 28.4.2021.)

²⁷ Obad, Stijepo. „Seljačko pitanje u Dalmaciji revolucionarne godine 1848-1849.“ *Prilozi povijesti umjetnosti* 22, br. 1 (1980.), str. 248-254.

jezik bio svakodnevan u životu ljudi i gdje je talijanski bio nepoznat. Osim njega, važnija imena u udruzi bili su Natko Nodilo i Luka Botić, koji su jednako kao i Pavlinović bili svjesni opasnosti gubitka nacionalne svijesti. Glavni ciljevi organizacije „Ne boj se“ bili su stvaranje osjećaja nacionalnog zajedništva sa braćom preko Velebita te buđenje nacionalne svijesti.²⁸

„Pobratimi“ su izdavali rukopisne „Đačke novine“ te su u preporodnom duhu objavljivali svoja pjesnička i prozna djela na narodnom jeziku. S obzirom da Pavlinović i njegovi školski prijatelji nisu imali mogućnosti učiti hrvatski jezik u školi, nastojali su u slobodno vrijeme čitati djela na materinskom jeziku te međusobno razgovarati. Ubrzo su hrvatski jezik koristili podjednako kao i talijanski, zahvaljujući vlastitom zalaganju i trudu. Naime, hrvatski jezik je kao izborni uveden u splitske škole tek 1848./49. godine kada su Pavlinović i ostali sjemeništarcu bili na višim godinama školovanja. Za vrijeme rasprava na jezičnom planu, Pavlinović i „Pobratimi“ ostali su uz ikavicu jer je sva literatura na narodnom jeziku, koja im je bila dostupna, bila na ikavštini.²⁹

Nakon gušenja revolucije, dolazi do perioda opadanja političke uloge Banske Hrvatske kao središta ujedinjenja. Članovi organizacije „Ne boj se“ tada se okreću prosrpskoj ideji očekujući ujedinjenje Južnih Slavena oko Srbije.³⁰ Politika družbe dobila je drugu dimenziju nakon Pavlinovićeva odlaska na studij u Zadar 1850. godine. S obzirom na političku situaciju u Banskoj Hrvatskoj (apsolutizam, germanizacija, centralizam), Srbija se nametnula kao novo središte, a prihvaćaju i srpsku nacionalnu ideju.³¹ To je rezultat aktivne politike u Srbiji koja je, vođena idejama Vuka Karadžića, isticala srpstvo svih onih koji su govorili štokavskim dijalektom. Premda ta faza nije trajala dugo (do 1854. godine), Pavlinović i njegovi bliži suradnici čak su jezik kojim su pisali nazivali srpskim. Ipak, nakon 1854. godine vraćaju se na tradicije ilirizma te razvijanje ideje koja će kasnije biti nazvana „jugoslavenstvo“. ³²

²⁸ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 21.

²⁹ Stančić, Nikša. *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji – Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869.* Zagreb: Liber, 1980., str. 83-85.

³⁰ Kljaić, Stipe. „Postrevolucionarni konzervatizam političara i svećenika don Mihovila Pavlinovića.“ *Crkva u svijetu* 53, br. 4 (2018.), str. 631.

³¹ Stančić N., *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji – Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869.*, str. 92.

³² Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 23.

3. Narodna stranka

3.1. Uoči osnivanja Narodne stranke

Značajan broj protagonista nacionalnog pokreta u Dalmaciji školovao se u Italiji, najčešće Padovi. Tamo su došli pod utjecaj talijanskog *Risorgimenta* te se tako upoznali sa modernim društvenim i nacionalnim idejama. Pod značajnim utjecajem talijanskog pokreta bio je Miho Klaić koji je boravio u Italiji od 1845-1853. godine, a kasnije postaje temeljna ličnost Narodne stranke u Dalmaciji. Kosta Vojnović, jedan od značajnijih ideologa dalmatinskog narodnog pokreta, bio je oduševljen duhom *Risorgimenta*, a kod Lovre Montija talijanski je pokret izazvao jaču ljubav prema domovini. Monti je tijekom studija u Padovi shvatio da Dalmacija nije talijanska zemlja te je započeo sustavno učenje materinskog jezika.³³ Sveučilište u Padovi bilo je značajno središte gdje su dalmatinski intelektualci upoznali talijanske težnje za ujedinjenjem i oslobođenjem. Takve ideje preko studenata i različite literature dolaze u Dalmaciju, a mlade snage, inspirirane talijanskim modelom, slično nastoje učiniti i u domovini. Najveća prepreka bilo je nepoznavanje materinskog jezika pa je prvi korak bila borba protiv talijanstva. Tako se javlja specifična situacija u kojoj pojedinci obrazovani u Italiji i vođeni talijanskim pokretom, u Dalmaciji postaju glavni protivnici talijanskog jezika.³⁴

Do konca 50-ih godina u Dalmaciji dolazi do jačanja građanskog sloja. Statistički podatci iz tog perioda ne otkrivaju slojeve unutar građanske klase, nego govore o strukturi stanovništva prema zanimanju. Period kraja pedesetih godina, uoči samog preporoda, obilježen je jačanjem gospodarstva, što je bilo uvjetovano bolešću vinove loze u Italiji. Premda je gospodarski razvitak bio skroman, kao i brojnost građanskog sloja, pojava te skupine bila je itekako vidljiva u javnom životu. Među dalmatinskim građanstvom javlja se težnja da izraze svoja stajališta te dolazi do pokretanja raznih časopisa. Tako 1860. godine započinje izlaziti tjednik „La voce dalmatica“, čiji su urednici zastupali stavove o Dalmaciji kao samostalnoj i kulturno homogenoj cjelini. Njihovi stavovi javnosti su bili poznati još 1859. godine, kada Coriolano de Cerineo Lucio u godišnjaku „Annuario dalmatico“ iskazuje svoje stajalište o Dalmaciji kao posredniku između slavenske i talijanske kulture. Takvo posredovanje jedini je put do kulturnog napretka, a nacionalno dalmatinstvo treba zadržati osobine talijanske, a ne slavenske kulture. Problem su stvarali Vlasi u dalmatinskoj zagori za koje je smatrao da nisu

³³ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 28.

³⁴ Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 77.

imali dodira ni sa kakvom kulturom. Slične stavove imali su i ostali pripadnici visokih društvenih slojeva u Dalmaciji koji su nastojali održati svoje povlaštene položaje.³⁵

„Glasnik dalmatinski“ u periodu uredništva Jovana Sundečića postaje značajan časopis narodnjački orijentiranih intelektualaca. List je izlazio na narodnom jeziku, a Sundečić nije bio pod utjecajem talijanskog pokreta te je bio jedan od prvih koji su istupali u obranu slavenskog jezika i slavenske misli u Dalmaciji.³⁶ Pavlinović i pripadnici njegovog kruga od 1855. godine odlaze među seljačko pučanstvo Dalmatinske Zagore i Makarskog primorja preuzimajući seoske župe. Pojedini su privremeno odlazili na studij u Beč te po povratku preuzimaju dužnosti u samostanima i samostanskim školama.³⁷ Unatoč tome, ne zatvaraju se u svoje župe i samostane. Dapače, održavali su međusobne veze pružajući podršku jedni drugima. Također, uspostavili su veze sa Banskom Hrvatskom, a određeni pripadnici Pavlinovićeve kruga bili su članovi „Matice Ilirske“. Sredinom 50-ih godina Mihovil Pavlinović upoznaje Strossmayera te održava s njim stalnu komunikaciju što je značajno doprinijelo upoznavanju prilika u Banskoj Hrvatskoj te širenju informacija.³⁸

3.2. Ideološke struje 1860/1861 godine

Za početak preporodnog pokreta u Dalmaciji uzima se 1860/61 godina kada se dalmatinsko građanstvo integrira u hrvatsku naciju. Na scenu nastupaju pripadnici mlađe generacije koji se pridružuju starijim ilircima. Problemi o kojima se nije moglo raspravljati za vrijeme Bachovog apsolutizma izlaze u javnost 1860/61 kada su političke prilike u Monarhiji to dozvolile. Unatoč javljanju istih problema potisnutih 1848/49., preporodni fenomeni 1860/61. posjeduju doista različite karakteristike. Sada se u preporodna zbivanja uključuje veći broj pripadnika inteligencije, a kristaliziraju se dvije struje koje jasno ocrtavaju ideološke težnje dalmatinskog građanstva i pučke inteligencije.³⁹ Prve značajnije nesuglasice bile su vezane za jezično pitanje, a povod je bio anonimno objavljen članak u „La voce dalmatica“ 7. srpnja 1860.

³⁵ Stančić, Nikša. „Nacionalna integraciona ideologija dalmatinskih narodnjaka 1860/61 godine.“ *Radovi* 11, br. 1 (1978.), str. 186-189.

³⁶ Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 98.

³⁷ Stančić N., *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, str. 124-125.

³⁸ Isto, str. 131.

³⁹ Isto, str. 140-141.

godine. Autor je bio Antonio Smirich, a u članku iznosi mišljenje kako je sasvim prirodno da zemljišne knjige u Dalmaciji budu vođene na talijanskom jeziku. Istaknuo je da je to u skladu sa stanjem u Dalmaciji te da su Dalmatinci „Slaveni po narodnosti, a Talijani po kulturi“. Članak je izazvao reakciju budućih narodnjaka, osobito onih koji su pripadali pučkoj inteligenciji. Već idući dan svećenik i profesor Ivan Danilo piše članak koji je objavljen 17. srpnja u „Glasniku dalmatinskom“ te na talijanskom u časopisu „Osservatore dalmato“. Nakon Danila, reagiraju Mihovil Pavlinović te ostali pripadnici pučke inteligencije. Za njih je to bila kap koja je prelila čašu te je bilo potrebno reagirati. Treba istaknuti da je reakcija budućih narodnjaka iz gradskih sredina bila dosta umjerenija. Primjerice, Kosto Vojnović ističe svoje stajalište da se cijeli problem može i treba riješiti dogovorom, naglašavajući važnost talijanskog jezika i kulture u Dalmaciji.⁴⁰ Dakle, treba istaknuti da su u narodnjačkom taboru postojale dvije skupine. Prva je bila formirana oko Mihovila Pavlinovića, a okupljala je pripadnike pučke inteligencije, najčešće svećenike, uz nekoliko iznimki. S druge strane, gradska inteligencija čiji su predstavnici većinom studirali van pokrajine, u početnim godinama preporoda nastupa odlučnije, upoznata sa političkim prilikama izvan Dalmacije. Temeljni nositelji te struje bili su Natko Nodilo i Miho Klaić, koji su za razliku od Pavlinovića, naginjali liberalizmu.⁴¹

Odnos prema pitanju ujedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom ipak je postao temeljna crta podjele u dalmatinskom društvu. Na zasjedanju pojačanog Carevinskog vijeća⁴² u Beču (od svibnja do rujna 1860.g.) ujedinjenje je bilo dio rasprave, a različiti stavovi došli su još jače do izražaja. Naime, predstavnici Hrvatske i Slavonije podržali su ujedinjenje hrvatskih zemalja, dok je predstavnik Dalmacije zastupao drugačija stajališta.⁴³ Na sjednici 25. rujna Ambroz Vraniczany istaknuo je želju da se Dalmacija sjedini s Hrvatskom. Idući dan, predstavnik Dalmacije Frano Borelli istaknuo je da još nije vrijeme na sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom. Takav stav bio je u skladu sa politikom režima jer su željeli da Dalmacija ostane samostalna s vlastitim pokrajinskim saborom. Josip Juraj Strossmayer, predstavnik Slavonije, nakon Borellija objasnio je povijesno pravo i potrebu sjedinjenja Dalmacije, Hrvatske i Slavonije istaknuvši da će se Hrvatski sabor čvrsto zauzeti za provedbu te ideje.⁴⁴

⁴⁰ Stančić N., *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, str. 144.

⁴¹ Kečkemet, Duško. *Vid Morpurgo i Narodni preporod u Splitu*. Split: Muzej grada Splita, 1963. str. 17-18.

⁴² U tzv. pojačano Carevinsko vijeće, osim stalnih carevih savjetnika, pozvano je još 38 velikodostojnika iz svih zemalja Monarhije.

⁴³ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 32.

⁴⁴ Perić I., *Dalmatinski sabor*, str. 14.

Nakon objave carske diplome u listopadu 1860. godine te uvođenja ustavnog vladanja, bilo je nužno utvrditi kakav će biti budući položaj Dalmacije. Sazvana je stoga Banska konferencija koja je započela s radom u studenom 1860. Na konferenciji donesen je zaključak da se kralju uputi delegacija koja bi mu iznijela molbu za sjedinjenjem Dalmacije sa hrvatskim zemljama. Car je zatražio da se na Bansku konferenciju pozovu i predstavnici Dalmacije. Ipak, u Dalmaciji su sve glasnjiji bili protivnici sjedinjenja, a delegacija koja je trebala poći u Beč i tražiti ujedinjenje spriječena je od strane pokrajinskih vlasti.⁴⁵

3.3. Osnivanje Narodne stranke

Izbori za dalmatinski sabor u ožujku 1861. godine prošli su bez sustavnijih izbornih priprema zbog kratkog vremenskog roka. Ipak, pristaše sjedinjenja, aneksionisti (kasnije prozvani „narodnjaci“) poduzimali su određene pothvate diljem Dalmacije. Osnovani su izborni narodni odbori u Zadru i Kninu, a postojali su i pokušaji da se osnuju narodne čitaonice u gradovima u unutrašnjosti Dalmacije.⁴⁶ Protivnici ujedinjenja nazivali su se „autonomaši“ zbog njihovog isticanja Dalmacije kao samostalne cjeline, a na ujedinjenje su gledali kao na „veliku nesreću“. ⁴⁷ U Dalmatinski sabor izabrano je 13 narodnjaka, od kojih je 8 izabrano sa područja Dubrovnika i Boke Kotorske. Treba istaknuti da su narodnjaci najviše glasova dobili na područjima sa zastupljenim srpskim stanovništvom. Tu su izabrana trojica narodnjaka koji su po narodnosti bili Srbi. Preostala dvojica bili su Hrvati: Stjepan Ivićević i Mihovil Pavlinović. Narodnjacima se u saboru pridružio dalmatinski pravoslavni mitropolit koji je imao mandat po položaju.⁴⁸ Rade Petrović na temelju toga ističe da su Srbi predstavljali najsigurnije uporište Narodne stranke, pogotovo na početku političkog djelovanja.⁴⁹

Pregovori o ujedinjenju koje su vodili predstavnici Dalmatinskog i Hrvatskog sabora unaprijed su osuđeni na propast jer je u delegaciji većina bila autonomaška dok su ujedinjenje podržali pravoslavni episkop i narodnjak Stefan Ljubiša. Polemika oko ujedinjenja koja je trajala kroz 1860/61 godinu iznjedrila je mnoštvo brošura. Takvi polemički spisi sadržavali su temelje narodnjačke ideologije. Među autore brošura spadaju pripadnici gradske inteligencije

⁴⁵ Perić I., *Dalmatinski sabor*, str. 14-15.

⁴⁶ Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 101.

⁴⁷ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 35.

⁴⁸ Stančić N., *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, str. 148.

⁴⁹ Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 132.

Kosto Vojnović, Ivan Danilo, Lovro Monti, Ignacije Bakotić, Šime Ljubić, Stjepan Buzolić, a iz redova pučke inteligencije Ante Konstantin Matas i Mihovil Pavlinović.⁵⁰

Kada je riječ o organiziranosti Narodne stranke, u literaturi se često tumači kako Narodna stranka nije imala uobičajenu stranačku organizaciju i vlastiti statut. Povjesničari i proučavatelji organiziranosti Narodne stranke koji imaju takve stavove naglašavaju da je Narodna stranka bila politička struja i skup političkih istomišljenika i pristaša narodne misli. Povjesničar Rade Petrović se djelomično slaže sa takvim stajalištima, ali ipak ističe važnost stranačkog glasila, čitaonica kao mjesnih organizacija te Zadra kao središta djelovanja.⁵¹ Među narodnjacima javila se težnja za osnivanjem vlastitog glasila jer nisu imali dovoljno prostora za objavljivanje vlastitih stavova prožetih narodnjačkim idejama. Naime, na raspolaganju su imali almanah „Annuario dalmatico“ te „Glasnik dalmatinski“ u kojem nisu objavljivani opširniji politički spisi. Ideja za pokretanjem osobito je bila prisutna među splitskim narodnjacima, a prvi broj političkog glasila „Il Nazionale“ izašao je 1. ožujka 1862. godine. Novine su izlazile na talijanskom jeziku dva puta tjedno, a jednom tjedno izlazio je „Prilog k Narodnom listu“ na hrvatskom jeziku. Urednik je bio Natko Nodilo, a novine su izlazile na talijanskom jeziku kako bi svoje ideje približili obrazovanim građanima koji su se koristili talijanskim jezikom.⁵²

3.4. Shvaćanje srpstva i pravoslavlja

U skladu s narodnjačkim isticanjem načela etničkog, jezičnog i kulturnog jedinstva stanovnika Dalmacije, podjele prema vjerskoj pripadnosti nisu postojale. Na katolicizam i pravoslavlje gledali su kao na jednu vjeru, a mnogi iz narodnjačkih redova bili su pod utjecajem Strossmayerove ideje o obnovi crkvenog jedinstva u korist nacionalnih i vjerskih ciljeva.⁵³ U borbi protiv talijanstva i slavo-dalmatinaca osjećalo se zajedništvo hrvatskih i srpskih interesa. Zbog toga se često koristilo slavensko ili srpsko-hrvatsko ime, osobito radi prisustva hrvatskog i srpskog stanovništva u Dalmaciji. Ostali nazivi koji su se koristili za stanovnike Dalmacije bili su: „Slovinci dalmatinski“, „Slovinci“, „Slavjani“, „dalmatinski Slovinci ili Srbo-Hrvati“.⁵⁴

⁵⁰ Stančić N., *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, str. 149.

⁵¹ Macan, Trpimir. *Miho Klaić*. Zagreb: Nakladni zavod MH, 1980., str. 63.

⁵² Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 69-71.

⁵³ Stančić N., *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, str. 161-162.

⁵⁴ Isto, str. 166.

Premda hrvatska nacionalna svijest nije bila u potpunosti razvijena, pripadnici pučke inteligencije unutar srpsko-hrvatske zajednice razlikuju zasebnu hrvatsku cjelinu. U političkim spisima često su koristili hrvatsko ime, pa su tako za Pavlinovića stanovnici Dalmacije Hrvati, a Matas piše da u Dalmaciji živi „puk hrvatski“. Pavlinović je, dakako, bio svjestan da u Dalmaciji žive i Hrvati i Srbi, a njihov teritorijalni raspored određivao je prema izvještajima cara Konstantina Porfirogeneta o doseljenu Hrvata i Srba. Sukladno tome, Pavlinović, kao i većina pripadnika gradske inteligencije, smatrao je da Hrvati u Dalmaciji nastanjuju sjeverni, a Srbi južni dio. Informacije s terena pokazivale su drugačija iskustva jer u južnoj Dalmaciji srpsko ime nije bilo uobičajeno. Pavlinović Hrvate i Srbe nije dijelio po vjerskoj pripadnosti nego po etničkoj te je Hrvatima smatrao čitavo stanovništvo sjeverno od Neretve, neovisno o tome jesu li katolici ili pravoslavci.⁵⁵ Pavlinović je tek 1869. godine počeo otvoreno iskazivati hrvatstvo formulirajući svoju političku paradigmu kroz sintagmu „Hrvat i katolik“. To je direktno vodilo podjelama i rušenju sloge koja je postojala među narodnjacima, stoga Pavlinović nije imao podršku liberalnijih krugova iz Narodne stranke kojem su pripadali Natko Nodilo i Miho Klaić. Oni su smatrali štetnim naglašavanje hrvatstva, prvenstveno zbog dalmatinskih Srba sa kojima su surađivali protiv autonomaša.⁵⁶

Profesor na katoličkom sjemeništu u Zadru Ivan Berčić u pismu Ivanu Kukuljeviću tumači da jezik u Dalmaciji svi nazivaju „hrvatskim“, osim pravoslavaca. On tako piše: „Što se tiče Vašeg Upitavanja da kažu li Dalmatinci da su hrvati il srbi il slovinci, i da govore hrvatski il srpski il dalmatinski, imam Vam odgovoriti da nigdje kažu mi smo srbi il srpski govorimo da izuzmemo Dalmatince istočnog obreda, među kojima učili su nieki ovih zadnjih godina kazati: mi smo Srbi, mi srbski govorimo premda i danas ima 500 hristjanah na Dicmu (u Splitskom okružju) koji s ostalim Dalmatincim kažu il smo hrvati, il da nesmiju to reći barem vele da hrvatski govore, dok nieki kažu slovinski, i da su Slovinci. O tom sam ispitivao đake Bogoslovnog ovdašnjeg Siemeništa, u kom ima đakah iz svih biskupskih država, premda malo kad iz Kotorske...“⁵⁷

Dalmatinski Srbi nisu se protivili kada bi narodnjaci hrvatskim imenom nazivali sve stanovnike u Dalmaciji. Čak 10 dalmatinskih Srba (osam pravoslavnih svećenika te dvije svjetovne osobe) 1861. godine potpisali su adresu Hrvatskom dvorskom dikasteriju. U tom se dokumentu o stanovnicima Dalmacije govori kao o „narodu hrvatskom“. To se može objasniti

⁵⁵ Stančić N., *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, str. 168-170.

⁵⁶ Kljaić S. „Postrevolucionarni konzervativizam političara i svećenika don Mihovila Pavlinovića“, str. 632.

⁵⁷ Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 187.

suradnjom usmjerenom protiv autonomaša koji su bili jednako opasni i za Hrvate i za Srbe. Unatoč činjenici što srpska inteligencija u Dalmaciji nije bila mnogobrojna, srpsko stanovništvo u gradovima bilo je homogenije, a prevladavao je trgovački sloj. Među oligarhijskim slojem bilo je vrlo malo pripadnika srpskog građanstva te nije postojala socijalna osnova za razvitak autonomaštva. Stoga je bilo logično što su se odlučili na suradnju sa narodnjacima jer su bili svjesni da su brojčano slabiji.⁵⁸

4. Pojava srpske nacionalne ideje

Suradnja Srba sa Hrvatima i sudjelovanje u preporodnim zbivanjima nije značilo da srpska nacionalna svijest nije bila izražena. Povjesničar Nikša Stančić ne slaže se sa mišljenjem Rade Petrovića koji prvu manifestaciju srpske misli u Dalmaciji stavlja na kraj 1865. godine kada se u pravoslavnom sjemeništu u Zadru osniva Srpsko omladinsko društvo „Prvenac“ te se pokreće istoimeni list. Stančić ističe da je srpska nacionalna svijest bila prisutna već od 1860. godine u dopisima koje su dalmatinski Srbi slali u novosadski „Srbski dnevnik“ i beogradski „Vidovdan“. Neki od dopisnika jasno dijele Hrvate od Srba, a program Narodne stranke prihvaćaju samo u osnovnim elementima: borbi za jezik i zalaganje za sjedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom. Suradnja sa Hrvatima i borba za sjedinjenje za cilj su imale poboljšati položaj Srba i ostvariti interese u pogledu jezika.⁵⁹

Prve naznake i počeci razvoja srpske nacionalne svijesti u pokrajini Dalmaciji očitovali su se kao svijest o pripadnosti pravoslavnoj zajednici, što je osobito bilo vidljivo u „Srpsko-dalmatinskom magazinu“ Božidara Petranovića o kojem je već bilo riječi. U tom periodu podrška pravoslavnog svećenstva bila je od ključne važnosti, kao i otpor prema dominantnom talijanskom jeziku i kulturi. Božidar Petranović i Đorđe Nikolajević sve tadašnje stanovnike Dalmacije smatraju uglavnom Srbima koji se međusobno razlikuju samo po vjeri. U 60-im i 70-im godinama, usporedno sa aktivnostima u Narodnoj Stranci, tekao je i proces srpske nacionalne integracije. Pojedini pravoslavni konzervativci ostali su pod utjecajem episkopa Stefana Kneževića nakon njegovog odmaka od narodnjačke stranke. Radilo se o Jeroteju Kovačeviću, Ljubomiru Vujnoviću, Đorđu Nikolajeviću te Nikodimu Milošu. Oni su jugoslavistički program Narodne stranke shvaćali kao sredstvo za pohrvaćenje Srba, ali svoje

⁵⁸ Stančić N., *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, str. 177.

⁵⁹ Stančić, Nikša. "Hrvatstvo, srpstvo i jugoslavenstvo u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda U povodu knjige R. Petrovića: Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo 1968. ." *Časopis za suvremenu povijest* 2, br. 2 (1970). str. 232.

su stavove držali u tajnosti te su sudjelovali u preporodnim aktivnostima, ukoliko su bile korisne za dalmatinske Srbe.⁶⁰

Pravoslavno sjemenište u Zadru i gimnazija bili su važna mjesta u kojima se odgajala srpska mladež, a upravo je tu osnovano društvo „Prvenac“ 1865. godine. Kroz istoimeni časopis iznosile su se težnje za političkim osamostaljenjem srpskog nacionalnog pokreta u pokrajini Dalmaciji. Društvo „Prvenac“ bilo je član Ujedinjene omladine srpske (UOS), organizacije koja je iz južne Ugarske na različite načine pridonosila afirmaciji srpske nacionalne svijesti. UOS je također isticala oslobodilačku misiju Srbije, nužnost samostalnog političkog organiziranja dalmatinskih Srba te uvjerenje o srpstvu štokavaca i važnost vjerske tolerancije unutar srpske narodne zajednice. Od vanjskih utjecaja na razvoj srpskog nacionalnog pokreta u Dalmaciji važnu ulogu imala je „Zastava“ kao glasilo Srpske narodne slobodoumne stranke⁶¹ na čelu koje je bio Svetozar Miletić.⁶² Veza koja se uspostavila između Srba u Dalmaciji i Srba izvan pokrajine dovela je do stvaranja duhovnog jedinstva. Dalmatinski Srbi razvijaju osjećaj pripadnosti široj zajednici te postaju dio veće cjeline.⁶³ Djelatnost srpskih propagandnih agenata diljem Dalmacije imala je temelje u spisu „Načertanije“ Ilije Garašanina. Propagandni agenti u Dalmaciji bili su Dubrovčani Matija Ban te pravoslavni svećenik Đorđe Nikolajević, a značajnu ulogu odigrali su Stefan Mitrov Ljubiša, Josip Tončić i Bogoljub Petranović.⁶⁴

4.1. Ideja zajedništva Srba i Hrvata kroz djelatnost Jovana Sundečića

Jovan Sundečić, pjesnik i pravoslavni svećenik, urednik „Glasnika Dalmatinskog“, čvrsto je bio pod utjecajem ilirizma i „slavenske ideje“. Zastupao je ideju kulturnog jedinstva južnoslavenskih naroda te suradnju dalmatinskih Srba sa Hrvatima u Narodnoj stranci. Kod njega je bio prisutan srpski nacionalni osjećaj, ali Sundečić ga nije suprotstavio hrvatstvu već je tražio puteve koji vode suradnji i zajedništvu. Kroz svoje pjesme izražavao je idejnu

⁶⁰ Rajčić, Tihomir. „Srpski nacionalni pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću.“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 47 (2005.), str. 342-343.

⁶¹ Srpsku narodnu slobodoumnu stranku osnovao je i vodio Svetozar Miletić. Stranka je djelovala u Vojvodini, a odražavala je liberalni i nacionalni program. Vidi više na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40857> (konzultirano 2.5.2021.)

⁶² Rajčić T., „Srpski nacionalni pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću“, str. 344-345.

⁶³ Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 244.

⁶⁴ Rajčić T., „Srpski nacionalni pokret u Dalmaciji u XIX stoljeću.“, str. 346.

atmosferu preporoda te je iskazivao stav one skupine dalmatinskih Srba koji su idejno bili bliski narodnjacima. Njegova misao bila je bliska Pavlinovićevim idejama te su obojica bili fokusirani na slogu i zbližavanje. Sundečićev list „Zvezda“ izlazio je u Zadru, no nije bio okrenut samo prema Srbima već preporodnom pokretu kao cjelini. List je tiskan latinicom, a često su objavljivani prilozi Hrvata narodnjaka nadahnuti južnoslavenskom ideologijom. Osobito je zanimljiv članak iz 1862. anonimnog autora pod naslovom „O narodnosti s obzirom na Jugo-Slovenstvo“ gdje autor govori o južnim Slavenima kao o jednom narodu. Njihovu budućnost vidi u stvaranju jedne nacije u kojoj „plemenska“ imena ne smiju biti prepreka, ali trebaju biti očuvana i istaknuta. Autor tako kaže: „Srbin može, a i treba da ostane Srbinom, Hrvat Hrvatom, a Slovenac Slovincem i Bugarin Bugarinom, a opet svikolici skupa mogu i moraju za jednim duševnim razvitkom težiti“. ⁶⁵ Objavljujući takve članke Sundečić je indirektno pokazao da je blizak narodnjačkoj gradskoj inteligenciji, a zbog svojih stajališta ostao je bez profesorskog mjesta u Klirikalnoj školi kojom je ravnao metropolit Knežević. Upravo zbog toga Pavlinović je sa Sundečićem ostvario blisku vezu vjerujući da je on osoba koja sa srpske strane zastupa pravedna načela na kojima se mogu i trebaju zasnivati zajednički odnosi. Ono što ih je također vezalo bila je vjerska dimenzija jer su obojica bili svećenici koji su isticali zajednički vjerski temelj katolika i pravoslavaca. Sundečić i Pavlinović 1864. godine organizirali su zajedničko putovanje s ciljem širenja nacionalne ideologije i upoznavanje puka s istom. ⁶⁶ Putovanje su započeli u Crnoj Gori, pa su preko Dalmacije, slovenskih pokrajina, Hrvatske i Vojvodine stigli do Srbije promičući ideju o jugoslavenskoj slozi. ⁶⁷

4.2. Prve nesuglasice u odnosu Hrvata i Srba

Prve razmirice između dalmatinskih Srba i Narodne stranke dogodile su se 1863. godine kada već spomenuti metropolit Stefan Knežević istupa iz narodnjačkih redova te odlazi na stranu vlade. Unatoč činjenici što je većina dalmatinskih Srba ostala na strani narodnjaka, metropolit Knežević pripadnike svog kruga nagovarao je da prekinu suradnju sa Hrvatima u Narodnoj stranci te da se povuku iz Matice dalmatinske. Ljubomir Vujnović, jedan od najpoznatijih dopisnika novosadskog „Napretka“, 1863. godine proziva Pavlinovića i Narodni list da vrše pritisak na Srbe u Trojednoj Kraljevini te da se od njih traži da se odreknu svoga

⁶⁵ Stančić N., *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, str. 264.

⁶⁶ Isto, str. 266.

⁶⁷ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 161.

imena i svoje pravoslavne vjere. Također, Vujnović je kao profesor u zadarskoj gimnaziji aktivno radio na širenju srpske svijesti i tako među mladima razvijao srpsku nacionalnu ideju. Značaj takvog odgoja osobito je bio izražen u pravoslavnom sjemeništu, pa se tako u izjavama podrške Nodilu u polemici sa Tommaseom potpisuju kao „budući sveštenici milog našeg naroda srbskog“. Dopisnici za beogradski „Vidovdan“ također nisu bili blagi prema Pavlinoviću, a osobito su ga napadali zbog isticanja jugoslavenske ideje smatrajući da se tako ističe velikohrvatska politika i pohrvaćenje srpskog naroda.⁶⁸ Godine 1864. aktivirao se sukob povezan sa vjerskim segmentom. Naime, poništene su zabrane koje su nametale pravoslavnom stanovništvu obvezu da se suzdržavaju od rada u vrijeme katoličkih blagdana. Katolički biskupi iskazali su svoje protivljenje te su isticali štetnost carske odluke. Protivili su se isticanju posebnog položaja Pravoslavne crkve u Dalmaciji te povlašten položaj pravoslavnog stanovništva. Odluka se ipak nije proširila na mjesta u unutrašnjosti Dalmacije, prvenstveno jer pravoslavno stanovništvo nije to zahtijevalo. Ipak, Sveta stolica bila je zabrinuta jačanjem položaja Pravoslavne crkve u Dalmaciji te su pozivali dalmatinske biskupe da se angažiraju u obrani katoličanstva.⁶⁹ Razmirice su se zaoštrile kada je metropolit Knežević 1867. godine u Carevinskom vijeću zatražio ravnopravnost Pravoslavne i Katoličke crkve u Dalmaciji na što su ponovno oštro reagirali katolički biskupi. Isticali su da je u Dalmaciji tek petina stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti te je ravnopravnost sa katoličkom većinom besmislena.⁷⁰ Ipak, pravi politički sukob između Hrvata i Srba aktivirat će se nakon objave programa „Hrvatska misao“ čiji je autor Mihovil Pavlinović.⁷¹

4.3. „Hrvatska misao“ i odvajanje hrvatstva i srpstva

Pavlinović je 1869. godine, nakon uvođenja dualizma u Habsburškoj Monarhiji, odlučio izraditi program u kojem je iskazao svoju viziju buduće hrvatske politike i hrvatskog političkog naroda. Osnovna načela programa sažeo je u dvije riječi: „Hrvat i katolik“, a oslanjao se na povijesno i prirodno pravo. Premda je ostao dosljedan ideji kulturnog i etničkog jedinstva Južnih Slavena, ističe Hrvatsku kao kulturno najnapredniju južnoslavensku zemlju.⁷² Pavlinovićovo stajalište vezano za srpsko stanovništvo u Dalmaciji i Hrvatskoj značajno se

⁶⁸ Stančić N., *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, str. 260-262.

⁶⁹ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 164.

⁷⁰ Isto, str. 167.

⁷¹ Stančić, Nikša. „O nekim problemima iz povijesti Hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji i srpsko-hrvatskim odnosima, napose o Mihovilu Pavlinoviću i Svetozaru Miletiću.“ *Časopis za suvremenu povijest* 7, br. 2 (1975.), str. 12.

⁷² Stančić N., „Hrvatstvo, srpstvo i jugoslavenstvo u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda“, str. 231.

kosilo sa mišljenjem srpskih političara i pravoslavnih svećenika. Dio programa koji najbolje objašnjava stajalište Mihovila Pavlinovića o hrvatskom političkom narodu i Srbima unutar njega glasi:

„(...) Glasovi se dižu: na što ta osamljena samostalnost Hrvatske? Nijel Srbija jugoslavenski Piemont? Nijel Srbija samostalna država, koja sama ima budućnost u jugoslavenstvu? A gdje vam je ta Hrvatska? Srbi, do duše, obilni su u tih pitanjih; oni često rado prisposobljavaju Srbiju sa Hrvatskom; da ovu zadnju ponize i zanieću. Mi ćemo samo nekoliko istina spomenuti, da progledaju bezazleni Hrvati, koje zavode visokozvoneće rieči i varljivi glasovi nedozvanih dnevnika. Prisposobljavući Srbiju sa Hrvatskom naprama jugoslavenskom preporodu, prigovara se: da je Srbija samosvojna, a da je Hrvatska pod magjarskim jarmom. Naše je osvjedočenje, da kako danas Hrvati nemogu bez bečkog befela krajišnike krenuti preko Une ni preko Save, tako isto da ni Srbi nesmidu od Magjara jednoga vojnika pustiti preko Drine ni preko Timoka; a da u zgodi kakva evropejska pokreta Hrvati bi voljniji, spravniji i jači bili nego Srbi. Hrvati evo trista godina da se neprestance u velike kušaju; Srbi su se mogli i morali na čete pokušati, i u zadnje vrijeme bez ikakve državne pogibeli; ali Crnoj Gori i Bugarskoj, pa i samoj Bosni, gledajuć na Srbiju, mal da oči ne pobeliše. Dapače, Srbi, na tvrdu vjeru, zadnjega rata izdali su Crnu Goru; a rade još danas proti bugarskom ustanku. (...) Lašnje je prosuditi gdje može biti govora o duševnoj samosvojnosti, ako se za čas oko svrne na zadrugu, na ustav, na sudstvo, na učiteljstvo (školstvo) i na književnost. Toliko je malen upliv umlja u zadrugi srbskoj, da se ono navlaš s' nepouzdanja izključuje iz zemaljskoga zakonarstva. Učiteljske snage toliko su u Srbiji slabašne, da nemogu ni zasnovati sveučilišta, bez kojega nema savršene nauke pojedincem, nit obilatoga i samostalnoga prosvjetnoga središta narodu. A izključivost srbska je tolika, da se grozi na samu misao, da bi inokrajci njih mogli i znali u tom dično zamieniti na uhar narodnoj prosvjeti i velikoj srbskoj ideji. Naprotiv, dajte malo vremena Akademiji i Sveučilištu hrvatskomu, pa ćete viditi jeli u Hrvata duševne samosvojnosti, koja sama vriedna je pobiti na stavan temelj državnu samosvojnosti. Prigovara se i to, da razlika srbstva i hrvatstva, da je ta puka razlika rieči; a takma da je luda i po oboje štetna.

I mi smatramo ludom i šetnom takmu među srbstvom i hrvatstvom, ako je ona u tom, da Hrvati teže da Srbe pohrvate i da srbsku državnu samostalnost zanieću; a da opet Srbi hoće, da Hrvata nema na svijetu, jer da su ih Tatari i Turci pozobali, a da Hrvatsku načinu srbskom pokrajinom. (...) Naš program ne smiera na takmu: mi hoćemo pravo hrvatskoga naroda i hrvatske države. Kojom mjerom tražimo samostalnost i cjelokupnost Hrvatskoj, istom ju

odmieramo Srbskoj. Nek Srbi zadobiju staru Srbiju, nek zadobiju Rašiju, koljevku Nemanjića Zetu s' primorjem, nek se istinski spoje s Crnom Gorom; pa nek osvoje i staru Bosnu do Vrbasa, eto im je blagoslovom. Oslobodeli prije nas i Tursku Hrvatsku? Mi im je lje nećemo otimati, da ju predademo Magjaru oli Niemcu. (...) Katolik u Srbskoj, a pravoslavan u Hrvatskoj, mogu biti, onaj dobar Srb, a ovaj dobar Hrvat, kad svoje državničke dužnosti sdušno vrše. Nadalje od njih neka država ništa ne pita; uz nametnute dužnosti, nijednoga prava nek im u istinu nekrati. Nek se država neodmeće vjerozakona većine svojih podanika; ali nek se pokloni obim crkvam; da ide prosto svaka svojim putem.

Razlika pa između srbstva i hrvatstva, jeli to puka razlika rieči? Mi mislimo da nije. Te dvie rieči znače: dvie poviesti, dvie domovine, dvie države, dva vjerozakona, dvie izuke (culture), dva uljudstva (civilizacije), pa napokon i dvojna slova. Te razlike, uzprkos zajednici krvi i jezika, nisu prividne; dioba od pamtivieka nije bez svoga učinka; osebni razvoj nije bez svoje osebnosti. Hrvatstvo je u svojim razlikah od zapada; srbstvo od istoka. Poviest se neda pomrsiti; živoj osobi hoće se vlastitoga života.

Mi sada nećemo razpitivati, koja ta izuka i koje to uljudstvo, zapadno il iztočno li, ima budućnosti; nećemo razpitivati, koji su to plodovi u zadrugi i u državi bizantinstva, kojili latinstva; nego ćemo jedno kazati, - da se to sve može nagoditi, međusobno popraviti, u višu zajednicu složiti; ali da se neda u jedinicu natjerati“.⁷³

Cilj Mihovila Pavlinovića bio je učvrstiti hrvatsku nacionalnu ideju i ojačati hrvatsku državnu samostalnost. Prihvatajući ideju o etničkom i jezičnom jedinstvu Hrvata i Srba, Pavlinović ističe da to ne može biti temelj nacije, nego da je hrvatska nacija odvojena od srpske te da je riječ o zasebnim cjelinama. Kako Nikša Stančić ističe, Pavlinović se posvetio hrvatskoj ideji jer je bio svjestan promjena u srpskoj politici u Dalmaciji i jačanja srpskih nacionalnih osjećaja. Pavlinović u programu „Hrvatska misao“ odlučno odbija pijemontsku ulogu Srbije među južnoslavenskim zemljama, što je u potpunoj suprotnosti sa stajalištima koja je zastupao 50-ih godina 19. stoljeća. Pavlinović je smatrao da su pravoslavni stanovnici Hrvatske po narodnosti Hrvati te da je srpsku nacionalnu ideju donijelo pravoslavno svećenstvo koje se školovalo u Srbiji. Prema njegovom mišljenju, oni su pravoslavnu vjeru u Hrvatskoj nazivali srpskim imenom te širili stajalište da su svi pravoslavci Srbi. Unatoč svom stajalištu, Pavlinović je priznavao da se pravoslavno stanovništvo u Hrvatskoj osjeća Srbima, ali je od njih tražio da

⁷³ Pavlinović, Mihovil. *Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji od godine 1848 do godine 1882*. Split: Laus, 1994, str. 95-98.

budu „politički Hrvati“ odnosno da poštuju cjelokupnost Hrvatske te državnu individualnost i samostalnost.⁷⁴

Već su se tada javile naznake budućih razmirica u hrvatsko-srpskim odnosima vezano za granice hrvatske države te teritorij Bosne i Hercegovine. Pavlinović je teritorij „Turske Hrvatske“ (između Une i Vrbasa) smatrao područjem nad kojim se proteže hrvatsko povijesno-državno pravo. Pripadnost dijela Bosne između Vrbasa i Drine ostavio je otvorenim za rasprave. Premda nije poricao pravo Srbije da priključi cijelu Bosnu (prvenstveno da spriječi njemačku i mađarsku vlast nad njom), smatrao je da bi se Srbija trebala okrenuti jugu i područjima koja su joj nekad pripadala.⁷⁵

Pavlinovićev program doveo je do prvog sukoba u Narodnoj stranci. Osjetljiva pitanja koja je pokrenuo u svom spisu poljuljala su političku suradnju Hrvata i Srba u Dalmaciji. Dio narodnjaka smatrao je da će izneseni stavovi potaknuti srpsko pitanje i izazvati mogući razdor u stranci. Miho Klaić, jedan od vodećih narodnjaka, vjerovao je da se i dalje može i treba djelovati na temelju slavenske ideje bez zadiranja u nacionalna i vjerska pitanja zbog čega prvi put dolazi u sukob sa Pavlinovićem. Po njegovom mišljenju, sloga između Hrvata i Srba u Narodnoj stranci trebala se nastaviti kako bi narodnjaci postali vodeća politička sila u Dalmaciji.⁷⁶ Tajni Pavlinovićev program nije bio dostupan velikom broju ljudi. Strossmayer je odbio program smatrajući da će loše utjecati na hrvatsko-srpske odnose. Iz istog razloga odbacio ga je i dubrovački narodnjak D. Lanza. Ukratko, njegov program prihvatili su pripadnici pučke inteligencije dok ga većina narodnjaka iz redova gradske inteligencije nije prihvatila. Pavlinović je shvatio da će morati primijeniti drugačije metode djelovanja kako bi njegove ideje o hrvatskoj nacionalnoj ideologiji bile prihvaćene među širim slojevima. Značajna podrška bili su pripadnici nižeg svećenstva u gradskim i seoskim sredinama, a od pripadnika gradske inteligencije podržavao ga je Kosto Vojnović.⁷⁷

⁷⁴ Pavlinović, Mihovil. *Hrvatski razgovori*. Zagreb: Globus, 1994., str. 311-316.

⁷⁵ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 169.

⁷⁶ Macan T., *Miho Klaić*, str. 176.

⁷⁷ Stančić N., *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, str. 339.

5. Odnosi u Narodnoj stranci 70-ih godina

5.1. Pobjeda Narodne stranke 1870. godine

U lipnju 1870. raspisani su novi izbori za pokrajinske sabore. Među dalmatinskim narodnjacima javile su se naznake oportunističke politike prema vladi, prvenstveno radi novih stavova iz Beča. Naime, namjesnik je Klaiću dao jamstvo da će paziti na slobodu izbora i neutralnost, zbog čega je među narodnjacima bilo sve više onih koji su odustali od pitanja ujedinjenja. Vladina politika odredila je novi pravac okrećući se narodnjacima koji su imali širu podršku naroda. Rezultati izbora za Dalmatinski sabor 1870. godine donijeli su prvu pobjedu Narodnoj stranci. Narodnjaci su ukupno osvojili 28 mandata, dok su autonomaši dobili 9 mjesta u Saboru. Za namjesnika je izabran Gabrijel Rodić⁷⁸, ali službeni jezik Sabora i dalje je bio talijanski. Predsjednik Zemaljskog odbora postao je Stefan Mitrov Ljubiša kojeg je car imenovao predsjednikom Sabora. Sabor je trebao izabrati ostalu četvoricu u Zemaljskom odboru, a autonomaši su imali mogućnost dobiti dva mjesta. Za predstavnike u Carevinskom vijeću izabrana su petorica narodnjaka: Ivan Danilo, Stefan Ljubiša, Josip Antonietti, Đuro Vojnović i Petar Budmani. Izbor predstavnika u Carevinsko vijeće pokazao je dominaciju Klaića i one struje u Narodnoj stranci koja je odustala od postavljanja pitanja ujedinjenja u prvi plan.⁷⁹ Ipak, unatoč pobjedi i uspjehu na izborima 1870. godine, politika zastupnika u Carevinskom vijeću dovest će do prvog većeg rascijepa u Narodnoj stranci.⁸⁰

5.2. Raskol 1873. i „zemljaštvo“

5.2.1. Izbori za nevolju

Kompromis Narodne stranke prema bečkoj vladi uočavao se prvenstveno u slanju dalmatinskih zastupnika u Carevinsko vijeće. Ipak, Narodna stranka nije u potpunosti odustala od ujedinjenja, nego se nastavilo raditi na stvaranju preduvjeta za sjedinjenje. Naime, vodeći ljudi u stranci smatrali su da se ujedinjenje treba i mora dogoditi, ali ne pod svaku cijenu nego

⁷⁸ Gabrijel Rodić, austrougarski general. Osobito se istaknuo u ratu protiv Mađarske 1848-49. Imao je brojne titule u austrijskoj vojsci, a sve do 1881. godine obnašao je dužnost namjesnika Dalmacije. Vidi više na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=53151> (konzultirano 15.5.2021.)

⁷⁹ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str.174-179.

⁸⁰ Isto, str. 185.

u budućnosti kada uvjeti budu povoljniji. Prve razmirice i kontroverze između Narodne stranke i zastupnika u Carevinskom vijeću nastale su kada su potonji podržali privremenu izbornu reformu, no stranka je u konačnici prihvatila njihovu odluku te im pružila podršku. Naime, tzv. izbori za nevolju bili su izravni izbori do kojih je dolazilo ako se Vijeće ne bi moglo popuniti na standardan način, odnosno ako bi neki od zemaljskih sabora odbio izabrati zastupnike ili bi zastupnici odbili sudjelovati u zasjedanju. Petorica dalmatinskih zastupnika podržala je Zakon o izborima za nevolju te su njihovi glasovi bili presudni u prihvatanju zakona. Zauzvrat, dalmatinski zastupnici dobili su određena obećanja od bečke vlade. Obećano im je uvođenje hrvatskog jezika u dalmatinsku upravu, imenovanje istaknutih narodnjaka na važne položaje u upravnim tijelima u Dalmaciji, početak izgradnje željeznica te melioracija doline Neretve. Ivan Danilo, jedan od predstavnika u Carevinskom vijeću, nastojao je opravdati postupke petorice zastupnika. Objašnjavao je da su njihovi postupci bili korisni za narod te se pozivao na dvije adrese koje su uputili caru u kojima su tražili ujedinjenje Dalmacije sa Banskom Hrvatskom te veće ovlasti Dalmatinskog sabora. Danilo je smatrao da nisu prekršili nijedan dogovor te je isticao kako pitanje ujedinjenja rješavaju sabori u dogovoru s carem, a ne Carevinsko vijeće. Isto tako, vjerovao je da izbori za nevolju za cilj imaju samo osigurati trajnu popunjenost Carevinskog vijeća.⁸¹

Unatoč činjenici što je vodstvo Narodne stranke na čelu s Klaićem i Danilom prihvatilo stav dalmatinskih zastupnika smatrajući da su učinili koristan korak za zemlju, nisu svi imali takvo mišljenje. Dvojica dubrovačkih narodnjaka Pero Čingrija i Rafo Pucić u znak protesta napustili su redove Narodne stranke odbijajući prihvatiti oportunističku politiku. Zastupnici u Carevinskom vijeću dali su izvještaj djelatnosti klubu Narodne stranke te dobili odobrenje svoje politike. Nezadovoljstvo u narodnjačkom taboru nastalo je kada su shvatili da vlada ne planira ispuniti obećane zahtjeve zbog čega se javljaju prvi pritisci da delegacija uputi vladi ultimatum zbog neodržanog obećanja. Jedini ustupak kojeg je bečka vlada ispunila bilo je imenovanje Antoniettića carskim povjerenikom u jesen 1872. godine.⁸² Klaić tako u pismu Rafi Arneriju piše: „Iz raznih vladinih akata vidi se da je neprijateljski prema nama raspoložena. Uz to je još i krajnja Rodićeva popustljivost učinila te su se autonomaši osilili. Ova situacija se ne može

⁸¹ Knežević, Adrian. „Prva secesija u dalmatinskoj Narodnoj stranci 1873. godine.” *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* 6, br. - (2019.), str. 176-177.

⁸² Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 188-189.

više trpjeti. Naši zastupnici u Beču dobili su zadatak da podnesu vladi neku vrst ultimatum, pa ako ne dobiju zadovoljštinu, da protestiraju i napuste Carevinsko vijeće“.⁸³

Stefan Ljubiša također je pravdao aktivnost u Carevinskom vijeću, a Pero Budmani zbog pritiska dijela javnosti podnosi ostavku te ga u Carevinskom vijeću zamjenjuje Josip Fontana. Zbog daljnjeg češkog bojkota Carevinskog vijeća pojavila se mogućnost trajnog uvođenja izravnih izbora za Vijeće, a taj scenarij za Narodnu stranku je bio u potpunosti neprihvatljiv. U „Narodnom listu“ iskazana su stajališta koja su bila oštro protiv izborne reforme. U njoj su vidjeli udarac na narodnu slobodu i samostalnost koja je omogućavala odabir vlastitih ljudi. „Narodni list“ je u predloženoj izbornoj reformi uočio i opasnost smanjenja broja slavenskih zastupnika u Carevinskom vijeću te zaključuje da prijedlog izborne reforme nije bezopasan kao izbori za nevolju.⁸⁴ Stav kluba Narodne stranke iskazan je na sjednici u veljači 1873. godine. Tada je donesena jednoglasna odluka da dalmatinski zastupnici trebaju glasati protiv prijedloga zakona te da trebaju napustiti Carevinsko vijeće ako to urade Poljaci. Odluka je prosljeđena u Beč do dalmatinskih zastupnika 1. ožujka 1873. godine.⁸⁵

5.2.2. Osnivanje „zemljaštva“

Ipak, unatoč jasnom stavu „Narodnog lista“ i kluba Narodne stranke, dalmatinski su zastupnici 6. ožujka glasali za Zakon o izravnim izborima za Carevinsko vijeće. Ivan Danilo je pokušao opravdati taj čin pa je isti dan Klaiću napisao pismu u kojem mu navodi da je Rodić stigao sa Dvora noseći poruku da moraju glasati za zakon, u suprotnom će vlada dobiti slobodne ruke u Dalmaciji. Idućih nekoliko dana ostali zastupnici također su pisali obrazlaganja, ali većina narodnjaka odbila je njihova pravdanja. Svoj čin opravdavali su borbom za narodni probitak, što je kod Mihovila Pavlinovića izazvalo revolt jer je čvrsto vjerovao da se u narodno ime ne trguje. Tako 7. ožujka Klaić, Tacconi, Vranković, Ljubić, Paštrović i Pavlinović šalju brzojav zastupnicima u Carevinskom vijeću u kojem pišu: „Jučer vi ste glasovali za izbornu preinaku, koja vrijeđa temeljno pravo pokrajinskih sabora i nasrće na narodnu slobodu austrijskih Slovjena; i vi ste to učinili usprkos održanim izjavama koje nisu mogle ostavit vas ni u najmanjoj dvojbi o pravom mnjenju zemlje u toli zamašitom pitanju. Mi zastupnici većine sabora dalmatinskog na obranu svoga dostojanstva i na ime narodnog poštenja, na ime našega državnoga prava, na ime zajedničkih probitaka sa ostalim Slovjenima austrijanskim,

⁸³ Macan T., *Miho Klaić*, str. 222.

⁸⁴ Knežević A., „Prva secesija u dalmatinskoj Narodnoj stranci 1873. godine“, 178-179.

⁸⁵ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 191.

prosvjedujuemo proti glasu kojega vi dadoste i vas same pozivljemo za nj usve i posve odgovornike“.⁸⁶

Kritici su se priključili narodnjaci iz cijele zemlje, a u „Narodnom listu“ objavljeno je da petorica zastupnika više ne pripadaju Narodnoj stranci. Zastupnici su proglašeni odmetnicima koji su se prodali vladi: „Ako joj se dade u cieniu glasa, kako se pohvali i lani i ove godine, željeznica, pokrajinska vlast u ruke, narodni jezik preko zubi, tad ćemo znati da je prodala izmorena prvordjenstvo svoje za pladanj leće.“⁸⁷ Zastupnici u Carevinskom vijeću i dalje su pokušali obraniti svoj postupak, pa se tako Danilo još jednom oglasio ističući da im je klub stranke dao odriježene ruke te da se nije izjasnio o Zakonu o izravnim izborima, što je u potpunosti bilo netočno. Ukazivao je na to kako su glasanjem osigurali razvoj narodnosti i jezika što je stajalo u temeljima Narodne stranke. Ipak, reakcija na njihov postupak je bila žestoka, a kritika ostalih narodnjaka jednoznačna.⁸⁸ U „Narodnom listu“ nastojalo se objasniti u čemu je temeljna razlika u prihvaćanju izbora za nevolju i izborne reforme. Glasanje za izbore za nevolju je bilo pragmatičan postupak gdje se prvenstveno gledalo na interes i dobrobit Dalmacije. S druge strane, izborna reforma služila je kao sredstvo kojim bi se saborima oduzelo temeljno pravo i kako bi se ograničilo njihovo djelovanje. Dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću imali su drugačije mišljenje te su na prihvaćanje izborne reforme također gledali kao na pragmatički čin.⁸⁹ Poštenje, koje je bilo izrazito važno u Narodnoj stranci, ovim je činom bilo poljuljano iz temelja. U ime poštenja prosvjedovalo se protiv petorice zastupnika, vjerujući da su pogazili temeljnu ideju dalmatinskih narodnjaka. Lovro Monti je bio osobito oštar ističući da je saborska većina pogriješila jer nije uklonila petoricu zastupnika kada su podržali Izbore za nevolju. Monti je smatrao da su zastupnici trebali postupiti prema saborskim uputama te se boriti za veća prava Slavena u Monarhiji. Čvrsto je vjerovao da će Dalmatinci uvijek braniti svoju čast i da će nastaviti borbu za svoja prava.⁹⁰

Promatrajući odnos Srba i Narodne stranke sredinom 70-ih godina, uočava se sve veća samostalnost srpskog pokreta u Dalmaciji. Osobito važna bila je 1870. godina jer je tada uklonjena prevlast autonomaša u Dalmatinskom saboru pa su postepeno nestajali razlozi koji su Srbe vezivali za Narodnu stranku. Prvi jasni znak prekida homogenosti Narodne stranke i izdvajanja Srba dogodio se istupanjem „petorice“ iz stranke. Naime, petorica zastupnika

⁸⁶ Macan T., *Miho Klaić*, str. 223.

⁸⁷ Knežević A., „Prva secesija u dalmatinskoj Narodnoj stranci 1873. godine“, str. 180.

⁸⁸ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 193.

⁸⁹ Knežević A., „Prva secesija u dalmatinskoj Narodnoj stranci 1873. godine“, str. 181.

⁹⁰ Isto, str. 182.

utemeljila su Narodno srednjačku stranku, a nazivali su se „zemljaci“ zbog stranačkog glasila „Zemljak“. ⁹¹ Središnja osoba Narodno srednjačke stranke te vodeći među petoricom bio je Stefan Ljubiša, a osnivači su od samog početka isticali pragmatični karakter svoje politike. Prvi broj službenog glasila „Zemljak“ izašao je 23. travnja 1873., a u programatskom članku „Naša politika“ navodi se: „Dužnost nam je da radimo u Cislajtaciji o takvom položaju koji bi obezbjedio našu hrvatsku i srpsku narodnost i njezin miran razvoj.“⁹² U svom programu stranka je isticala nužnost suradnje s bečkom vladom koja je sklona uvažiti potrebe Slavena u Dalmaciji. Što se tiče ujedinjenja Dalmacije sa Bansom Hrvatskom i Slavonijom, smatrali su da je potrebno čekati pravo vrijeme i bolje uvjete. Isticali su kako bi njih zadovoljila i „mala politika“ koja bi dovela do poboljšanja uvjeta života slavenskog stanovništva u Dalmaciji.⁹³ Josip Tončić, urednik „Zemljaka“, istaknuo je da zemljaci ne odbacuju slavensku uzajamnost, ali da im je na prvom mjestu razvoj hrvatske i srpske narodnosti u Dalmaciji.⁹⁴ Stefan Ljubiša, najistaknutiji član stranke i vođa zemljaka, bio je Srbin iz Boke kotorske, a zalagao se za umjerenost i odanost prema bečkoj vladi. Premda zemljaci nisu bili brojni, bili su osobito značajni jer su otvoreno isticali pitanje hrvatsko-srpskih odnosa u Dalmaciji. Premda je Narodna stranka okupljala i Hrvate i Srbe u borbi za ujedinjenje i ponarođivanje javnog života, zemljaci čine odmak kritizirajući klerikalizam i hrvatsku nacionalnu ideologiju. Zemljaci su isticali srpske interese, a oštro su kritizirali stavove koje je zastupao Mihovil Pavlinović.⁹⁵

Rade Petrović ističe kako je program zemljaka bio gotovo istovjetan sa narodnjačkim pogledima. Naime, zemljaci su smatrali da treba surađivati s vladom kako bi se postepeno uvela ravnopravnost jezika i vjere. Takva stajališta proizašla su iz adresa Dalmatinskog sabora iz 1870. i 1871. godine. Navodi se kako će surađivanje s vladom dovesti do jačanja „hrvatske i srpske narodnosti i njenog mirnog razvoja, po poštenoj upravi vođenoj narodnim duhom i voljnoj da nam pomaže u tvarnim potrebama.“⁹⁶ Prema Petroviću, oportunistička politika zemljaka bila je rezultat jakog povjerenja koje su imali u bečku vladu, a s ciljem probitka Dalmacije. Bečkoj vladi i namjesniku Rodiću je odgovarala ovakva situacija u Dalmaciji. Naime, vladi je pogodovalo što Narodna stranka više nije homogena kao prije, a Rodić je već ranije imao ideju o stvaranju stranke u Dalmaciji koja bi bila sastavljena od većinom Slavena

⁹¹ Rajčić, Tihomir. „Politički i nacionalni aspekti fenomena “zemljaštva” u Dalmaciji (1873. – 1878.).“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* br. 56 (2014.), str. 218.

⁹² Isto, str. 221.

⁹³ Isto, str. 222.

⁹⁴ Knežević A., „Prva secesija u dalmatinskoj Narodnoj stranci 1873. godine“, str. 183.

⁹⁵ Isto, str. 184.

⁹⁶ Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 277-278.

te umjerenih autonomaša i narodnjaka. Rodić je vjerovao da bi takva stranka bila siguran oslonac vladinoj politici u pokrajini, a 1872. godine iznosi mišljenje kako dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću mogu jedino u suradnji s vladom postići korist za svoju zemlju. Ipak, unatoč činjenici što su zemljaci bili oslonac bečkoj vladi, njihova snaga i brojnost nije bila velika.⁹⁷

5.3. Sukob lista „Zemljak“ s „Narodnim listom“

Danilo i Ljubiša u pismu Ristiću najavili su osnivanje novog lista. Oni između ostalog pišu: „Preuzvišeni prijatelju! Evo je minula godina dana da „Narodni list“ pao je u ruke Popa Pavlinovića, i kroz njegove nazore fanatične i sebične, svoju staru plemenitu zadaću okrenuo. Sva su se pametna sredstva upotrebila od nas dva, i od drugih razboritih ljudi da ga na pravi put dovedu, ili da ga uprave koju je faktičkom silom preduzeo liše. Žalibože da su ta umerena sredstva neuspješna ostala. Videći da on svaki dan više bijesni, mi dva stari vođe koji smo dali narodu živa jamstva koliko ga ljubimo, novim požrtvovanjem dođosmo do te spasonosne namjere da utemeljimo novi list pod imenom „Zemlak“, koji bi na to ciljao da primora Narodni list ili da se povrati na stara načela ili da prestane. Pa nam je od neophodne nužde imati valjana upravitelja, a to je jedini Tončić, kojega je isti Pavlinović neblagodarno gonio. Znajući da vi imate tamo dosta sposobnih ljudi i da se možete lako bez Tončića proći, znajući suviše da vam i naš napredak i sloga na srcu leži, molim pokorno da se udostojite istoga Tončića brzojavno uslišiti u molbi koju vam šalje, odpusta iz službe, i tako učiniti moguće da naš list sa uspjehom izađe na svjetlost. Ravnopravnost jezika, vjera građana, poboljšanje umno i materialno našeg naroda, to je cilj novog lista, a klerikalizam i hrvatizam što je Pavlinović začeo, ne bi mogao no do propasti dovesti zemlju našu, kaja posli tolikog sna i zapuštenosti, počela je topir sad isto cvjetati. Svi razboriti i pametni ljudi stoje s nama koji novom žrtvom spasismo onu narodnost za koju smo se borili čitav život...“⁹⁸

U „Narodnom listu“ objavljen je dopis Ivana Danila u kojem on najavljuje osnivanje lista „Zemljak“. Danilo je tada istaknuo da se u Dalmaciji pojavila potreba da se osnuje novi politički list jer je „Narodni list“ osudio zastupnike te nisu dozvolili da opravdaju svoje postupke. Danilo je istaknuo i temeljni cilj lista, a to je „pretresivati dnevna politička pitanja u njihovu odnošaju na naš narod u Dalmaciji“. Njegov poziv u „Narodnom listu“ objavljen je uz

⁹⁷ Petrović R., Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, str. 278

⁹⁸ Isto, str. 280.

komentar u kojem je odgovoreno na Danilove navode. Autor članka u „Narodnom listu“ pobija Danilove tvrdnje ističući da su zastupnici odmah nakon glasanja naglasili da preuzimaju odgovornost za svoj postupak. Ponavlja se i pitanje u kojem će smjeru „Zemljak“ komentirati dnevna politička pitanja. Pitaju se hoće li ići u smjeru režimskih glasila ili će to biti smjer kojim ide „Narodni list“. S obzirom da je Danilo istaknuo kako jamči za narodni pravac kojim će glasilo ići, „Narodni list“ piše sljedeće: „Dakle pravac u smislu gori pomenutoga istinoljublja raichsratlja, i sadašnje njihove nezavisnosti.“ Pitanje koje se postavljalo u „Narodnom listu“ odnosilo se na stvarni program „Zemljaka“. Navodili su da se iz članaka program ne može iščitati, a pozvali su zemljake da jasno istaknu što su korisno učinili za Dalmaciju i za narod. Pošto su u „Zemljaku“ ismijavali narodno poštenje, „Narodni list“ je oštro napao takve izjave navodeći da tako nešto ne bi učinili ni najveći protivnici.⁹⁹

Nastojeći definirati kakvu politiku zastupa „Zemljak“, „Narodni list“ u članku „Došla lija na omeku“ tvrdi da se „Zemljak“ pokazao kao vladina podrška u Dalmaciji. Autor članka kao temeljnu razliku između „Zemljaka“ i „Narodnog lista“ navodi to što je „Zemljak“ glasilo bečke vlade, a „Narodni list“ glasilo naroda. „Zemljak“ nije imao problem s povezivanjem s bečkom vladom. Dapače, zamjerali su „Narodnom listu“ što je odbacio politiku bečke vlade upravo onda kada je vlada postala otvorena za zahtijevanja naroda. Prema njihovom mišljenju, stavovi „Narodnog lista“ bili su glavna prepreka zbog koje vladina obećanja nisu ispunjena. Narodna sloga koja je u Dalmaciji postojala uoči 1870. godine i koja je narodnjacima donijela izbornu pobjedu, po mišljenju „Zemljaka“, narušena je od strane „Narodnog lista“. Za neslogu bio je zaslužan dio narodnjaka koji je objavio rat Beču, a ne petorica zastupnika.¹⁰⁰

„Zemljak“ je kritizirao i Narodnu stranku smatrajući da vode politiku ne osvrćući se na stvarni i trenutni položaj Dalmacije. Slavenska solidarnost u koju su se narodnjaci pouzdali i suradnja s opozicijom u Carevinskom vijeću za zemljake je besmislena i neuspješna. „Velika politika“ koju su narodnjaci nastojali voditi nije urodila plodom, a smatrali su da do sukoba oko glasanja petorice zastupnika u Carevinskom vijeću ne bi ni došlo da je kod narodnjaka bilo „manje strasti i više pameti i više prizrenja prema narodnoj koristi.“ Zemljaci tvrde da je Narodna stranka trebala priznati svoje greške i nastaviti politiku suradnje s Bečom umjesto neopravdanih napada na Stefana Ljubišu, zemljake i namjesnika Rodića.¹⁰¹

⁹⁹ Knežević A., „Prva secesija u dalmatinskoj narodnoj stranci 1873. godine“, str. 186.

¹⁰⁰ Isto, str. 187.

¹⁰¹ Rajčić T., „Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873-1878)“, str. 222.

Klaić je u pismu Š. Mazzuri u travnju 1873. godine iskazao stajalište prema zemljacima. U pismu navodi da će se Danilo moći vratiti u stranku ako zemljaci ne budu izazivali te da će Antonietija, Vojnovića i Fontanu zaboraviti. Što se tiče Ljubiše, Klaić je smatrao da ga treba „pošto-poto ukloniti iz javnog života i Stranke.“ Zatim nastavlja: „Ali ako oni izađu s novim listom i hoće baš razdor praviti tada rat i rat dokle ih nestane.“¹⁰² Klaić je smatrao da zemljaci ne mogu ugroziti narodnjake, a njihovo glasilo nije ocijenio kao ozbiljan problem. U „Narodnom listu“ zemljacima se dodatno zamjeralo što pristaju uz vladu podržavajući njemački centralizam te što odlažu pitanje sjedinjenja Dalmacije s Banskom Hrvatskom. Narodnjaci kroz „Narodni list“ odbacuju tvrdnje zemljaka kako je vlada u Beču naklonjena Dalmaciji vjerujući da će obećanja vlade ostati neispunjena. Zemljaci za njih nisu oportunisti koji brinu za dobrobit pokrajine nego vladina stranka koja promiče bečke ciljeve u Dalmaciji.¹⁰³ Ipak, stav narodnjaka i „Narodnog lista“ nije bio jednak prema svakom od petorice zastupnika. U članku „Petorica se nadalje odmeću“ objavljenom u „Narodnom listu“ navodi se da si zemljaci u prvi plan istaknuli dva političara kako bi se nametnuli u političkom životu i istaknuli u narodu. Po mišljenju autora članka, prva osoba koja se isticala bio je Ivan Danilo koji je za cilj imao svojim tekstovima „mazati, vabiti i okupljati“. Prema njemu nisu bili previše oštri jer su smatrali da je dokazao svoje rodoljublje, ali je skrenuo s pravog puta, no ima vremena da se osvijesti.¹⁰⁴

5.4. Prijepor sa Stefanom Ljubišom

S druge strane, u prethodno spomenutom članku Stefan Ljubiša prikazan je kao prevarant i lažljivac koji iz cijele situacije želi izvući korist. Ljubišine tvrdnje naišle su na žestoke osude „Narodnog lista“. Naime, Ljubiša je tvrdio da su sukob izazvali narodnjaci namećući svoje stavove zastupnicima te progonima srpstva i pravoslavlja. Autor članka navodi da na Ljubišu ne treba trošiti riječi te da je dovoljno da se spomene njegovo ime i svatko u Dalmaciji će znati „tko je ta sramota“. Za ostalu trojicu zastupnika autor članka navodi da nisu ništa zgriješili, osim što su glasali za izbornu reformu te da još ima vremena da se vrate na pravi put.¹⁰⁵

¹⁰² Macan T., *Miho Klaić*, str. 224.

¹⁰³ Rajčić T., „Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873-1878)“, str. 222.

¹⁰⁴ Knežević A., „Prva secesija u dalmatinskoj Narodnoj stranci 1873. godine“, str. 188.

¹⁰⁵ Isto, str. 189.

Bilo je očigledno da je u očima narodnjaka glavni krivac za cijelu situaciju bio Stefan Ljubiša. Članak pod naslovom „Vitez Mujko i njegova lažitorba“ objavljen u „Narodnom listu“ oštro je napao Ljubišu te njegove tvrdnje o uspjesima zemljaka. Naime, Ljubiša je u zagrebačkim „Narodnim novinama“ izjavio da su zemljaci nabavili željeznicu, isušili Neretvu, uveli narodni jezik u javni život, popravili ceste i sagradili škole te oslobodili zemlju od talijanštine. U „Narodnom listu“ svaki Ljubišin navod je pobijen objašnjavajući čemu je to tako. Autor članka zaključuje da je jedini uspjeh Ljubiše i ostalih zemljaka taj što su bacili ljagu na pojam narodnosti te naveli vladu da pomisli da se narod u Dalmaciji može kupiti praznim obećanjima i novcem. Oštro odbacuju ideju zemljaka da suradnja s vladom u Beču može donijeti spas Dalmaciji, nazivajući cijelu skupinu „odmetnicima“. U „Narodnom listu“ osobito su reagirali na tvrdnje iznesene u „Zemljaku“ koje su se odnosile na napade narodnjaka na srpstvo i ćirilicu. „Zemljak“ je ćirilicu koristio kao sredstvo političke borbe, a u svojim člancima isticali su loš položaj tog pisma. U „Zemljaku“ se pisalo da je pravoslavno sjemenište u Zadru jedino mjesto u Dalmaciji gdje su đaci mogli učiti ćirilicu. Pisalo se da je ćirilica protjerana iz Učiteljskog zavoda upravo onda kada se uspio popuniti narodnim učiteljima, a smatrali su da se ćirilicu nastoji protjerati iz Matice dalmatinske koju je osnovao Srbin. Zbog takvih navoda, „Narodni list“ je prozvao Ljubišu optužujući ga da koristi tobožnje napade na ćirilicu i srpstvo kako bi privukao barem dio naroda. Po mišljenju autora u narodnjačkom glasilu, ćirilica nije bila isključivo srpsko pismo nit je bila napadnuta te je stoga neopravdano što je Ljubiša koristi kako bi podijelio narod. Za njega se navodi sljedeće: „Mutikaša, laži po zakutcima, veži se još bolje s Lapennom, obetavaj u tmuni samostalnosti Boke kotorske samo da tebe bira zastupnika, i tuste prepelice u kreatim loncima njemačkim, nagovaraj svoje birače proti saboru dalmatinskomu, kojemu si član: možda ti podje za rukom zavesti slijepa, i hroma, i gluha; zdrava i razumna neće nikad te neće. Ali ne izlagaj na dalje na pazar svoje bezočstvo; dosta ti se svieta u onako u brk smije.“¹⁰⁶

5.5. Izravni izbori za Carevinsko vijeće 1873. Godine

Izbori za Carevinsko vijeće bili su predviđeni za listopad 1873. godine. Tada je „Zemljak“ pružio podršku (zajedno s namjesnikom Rodićem) Stefanu Ljubiši koji je vodio pregovore s autonomaškim vođom Lapennom. Ljubiša i Lapenna dogovarali su zajednički

¹⁰⁶ Knežević A., „Prva secesija u dalmatinskoj Narodnoj stranci 1873. godine“, str. 190.

izlazak na izbore za Carevinsko vijeće. Bečkoj vladi ova je kombinacija odgovarala prvenstveno kako bi se ugrozila prevlast Narodne stranke u pokrajini, ali i kako bi novi politički savez promicao vladine interese u Dalmaciji.¹⁰⁷ Lapenna je uz podršku ministra Lassera želio osnovati savez dviju stranaka okrenutih bečkoj politici u Dalmaciji, a od Ljubiše je zahtijevao četiri od ukupno devet mandata što je Ljubiša odbio. Lapenna nije mogao dobiti željeno mjesto kandidata u vanjskim općinama Splita jer je to mjesto bilo namijenjeno Ivanu Danilu. Ljubišina sigurnost u izbornu pobjedu bila je snažno izražena, ali ipak od Lapenne je tražio određenu svotu novca kako bi se mogao nositi s franjevcima. Na idućem sastanku oba političara dala su izjavu kako će podržati vladu austrijskih liberala u Beču i namjesnika Rodića u Dalmaciji. Ipak, ubrzo Lapenna obavještava Ljubišu kako je autonomaški odbor odlučio odbaciti sporazum te je otvoreno rekao da se autonomaši žele samostalno kandidirati za Carevinsko vijeće.¹⁰⁸ S druge strane, vođeni su pregovori i sa pripadnicima Narodne stranke, a cilj pregovora bio je zajednički izlazak na izbore. Pregovarali su Miho Klaić, Eduar Tacconi i Mihovil Pavlinović sa Ivanom Danilom, koji je predstavljao zemljake. Međutim, pregovori nisu urodili plodom, a stranke su samostalno izašle na izbore.¹⁰⁹

U rujnu 1873., uoči izravnih izbora za Carevinsko vijeće, u „Zemljaku“ se navodi kako je stanje u Dalmaciji bitno drugačije nego u prošlosti: „(...) danas nema narod da se pripravlja kako će se boriti i kako će odoljeti tako jakom i mogućnom suparniku kao što je bila vlada; jer danas niti vlada ustaje protiv naroda da mu svoju volju silom nameće, niti narod ima potrebe niti namjere da na izbornu polje izlazi da na vladu udara. Stoga kad narod nema da se na izbore protiv vladi pripravlja, tada se lako... pripraviti, tada može na izbornu polje i bez pripreme.“¹¹⁰

Izbori za Carevinsko vijeće pokazali su se kao pravo ratište sukobljenih političkih opcija u Dalmaciji. Predizborna kampanja kod zemljaka i narodnjaka nije prošla u tišini. Zemljaci su i dalje nastavljali s optužbama upućenim Narodnoj stranci optužujući ih da će program i obećanja zaboraviti čim prođu izbori. Okomili su se i na vođu Narodne stranke Miha Klaića kandidirajući u izbornoj jedinici seoskih općina Zadra, Raba, Paga, Benkovca, Obrovca i Kistanja Josipa Antonietti. Antonietti je bio u bliskoj suradnji s namjesnikom Rodićem, a u predizbornoj kampanji nastojao je pridobiti pravoslavne svećenike obećavajući im novčana sredstva za obnovu crkava. U izbornoj jedinici seoskih općina Šibenika i Knina zemljaci su uz

¹⁰⁷ Rajčić T., „Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873-1878)“, str. 222.

¹⁰⁸ Vrandečić, Josip. *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*. Zagreb: Dom i svijet, 2002., str. 185-186.

¹⁰⁹ Rajčić T., „Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873-1878)“, str. 222.

¹¹⁰ Isto, str. 223.

podršku pravoslavnog svećenika i pristaše samostalnosti srpskog pokreta Ćire Žeželja nastojali pridobiti glasove srpskog stanovništva. U „Zemljaku“ se navode Žeželjove optužbe upućene narodnjacima zbog vjerske u nacionalne netrpeljivosti. Tako anonimni pravoslavni svećenik u „Zemljaku“ piše da će „sa Zemljakom zajedno stati uz onaj narodni barjak koji su od praotaca svojih kao amanet Božji primili i sveder će, kao i do sad sa ponosom braniti svoju srpsko-hrvatsku narodnost (...) pri Zemljaku nema onog pretjeranog fanatizma prema goloj hrvatštini ni uporne protivštine prema srpstvu.“ Unatoč isticanju hrvatsko-srpske sloge, vidljivo je bilo promicanje samostalnosti srpskog pokreta.¹¹¹

Što se tiče narodnjačke predizborne kampanje, osobito se istaknuo Miho Klaić. Središnji izborni odbor, čiji je predsjednik bio upravo Klaić, objavio je Izborni proglas. U proglasu je istaknuto da izbori imaju ne samo političko, nego i narodno značenje upravo zbog odvajanja zemljaka i njihove politike podređene bečkoj vladi. Odbor je pozivao sve pristaše na slogu te glasanje za narodnjake kako bi se oduprli razdoru koji donosi dobro jedino protivnicima. Klaić je bio kandidat u kotaru Zadar-Benkovac, a kako je prethodno rečeno, zemljaci su u tom okrugu kandidirali Josipa Antonietija. Izbornu borbu otežale su razmirice unutar Narodne stranke u pogledu odnosa vjere i politike. Među narodnjacima koji su se zalagali za povezivanje vjere i politike javljale su se glasine kako bi radije glasali za autonomaša kršćanina, nego za narodnjaka nevjernika. Članci koji su odražavali karakteristike takvog sukoba sve su se češće pojavljivali u „Narodnom listu“, a cijelo neslaganje na ruku je išlo autonomašima i zemljacima kojima je odgovarao razdor unutar Narodne stranke. Novi uzrok daljnjih sukoba nastojao se unijeti pokrećući pitanje hrvatsko-srpskih odnosa te utječući na vjerske osjećaje i osjetljivost.¹¹² Pojedini zastupnici čvrsto su zauzeli konzervativno-katoličko stajalište, pa je tako Kosto Vojnović predlagao da se na izbore kandidiraju oni kandidati koji su „na stajalištu obiju saborskih adresa“, a održao je i govor u kojem je istaknuo da se zastupnici u Carevinskom vijeću ne vežu ni s kim te da brane kršćanska načela. Klaić je u pismu Pavlinoviću iz kolovoza 1873. iskazao protivljenje Vojnovićevim stavovima navodeći: „Čitao sam govor Vojnovića. Da je bio kraći i oprezniji dosta bi bolje bilo. Vidim da svak iz petnih žila radi, kako da ovu našu jadnu narodnu stranku ruši, i eto neka vam bude!“ U ostalim pismima Pavlinoviću, Klaić iskazuje nezadovoljstvo Pavlinovićevim aktivnostima u Klaićevu kotaru.¹¹³ Naime, kao kandidat okruga Zadar-Benkovac, gdje je živio značajan broj pravoslavaca, Klaić je smatrao da

¹¹¹ Rajčić T., „Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873-1878)“, str. 223-224.

¹¹² Macan T., *Miho Klaić*, str. 225-226.

¹¹³ Isto, str. 227.

mu Pavlinovićeve aktivnosti mogu naštetiti.¹¹⁴ Klaić se bojao da će pravoslavno stanovništvo pristati uz zemljake te Pavlinoviću u pismu piše: „Nemam ovaj put kad, da se s tobom prepirem o katoličkom pitanju. Kad cijeniš da ja tute nisam na čistu, varaš se. Ja sam na čistu, i kako na čistu! Nemoj pometat socijalni rat s borbom što znanost vodi proti vjeri. To su posve različita pitanja. I premda u doticaj dolaze (...) drugi im je sasvim temelj. Internacionala je jedno, a Syllabus drugo, premda prva ima svoj Syllabus (...), a druga svoje internacionaliste. Ti dobro znadeš da se ja obazirem na opće mnijenje i na mnijenje pojedinaca, ali u prvom redu obzir imam na moju savjest. Ne boj se, dakle, da ću ja igda ičijem mnijenju za volju zalutati, ako me savjest ne prevari. Ako pođemo u Beč, tamo ćemo imati mnogo sati bez posla (...) pak ćemo se tu moći do drage volje prepirati o vjerezakonskim i filozofičnim pitanjima.“¹¹⁵

Klaić je često pozivao Pavlinovića da ublaži svoju retoriku, osobito nakon govora kojeg je Pavlinović održao u listopadu u Makarskoj. Pavlinović je jasno istaknuo svoja načela zastupajući ideju hrvatskog političkog naroda te priznajući Srbe etnički, ali ne i politički. Između ostalog, Pavlinović je tom prilikom rekao: „Mi izpoviedamo da smo Hrvati, i da radimo za cjelokupnost i za pravnu samostalnost Hrvatske. Ima ljudi, kojim naše hrvatstvo ne miriši; bojeć se da im tim imenom hrvatskim nebi možda kanili da niećemo, ili bar da taremo srbsko ime, kojemu vole. Dosad smo rekli, da Hrvat u srbsko ime ne smeta nigdje, pa ni u samoj Hrvatskoj. Ime hrvatsko, ime je koje žive u zemlji, na lozi, na odielu, u jeziku, u duši ogromne većine naroda Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske Slavonije. Ime hrvatsko nosi povjestnicu, nosi medje, nosi državno pravo Trojedne Kraljevine. Mi upiremo na to narodno-državno ime, kao na najbistriju i najkraću oznaku naše osebine u Austro-Ugarskoj, pa i u Jugoslovinstvu. Prosto svakomu Srbinu, svojim se plemenskim, vjerskim li imenom, uz nas u Trojednoj kraljevini podičiti. Ali neprosto nijednomu sudržavljaninu hrvatskomu, da na голу imenu gradi različitih narodnosti u istovjetnom narodu; neprosto nijednomu sinu Hrvatske, da budi težnja nerazboritih i nebratskih. Slobodno svakomu nazivati se po volji i po svojoj predaji; ali slobodno ne bude nikad, dok je na svijetu Hrvata, da se domovina naša ciepa; pa da se iz nje zemljišta i ciepanja narodnoga, snuju osnove nehrvatske. U Dalmaciji Ima Srba; ali Srbija, srbska država na drugoj je obali. Ovde je Hrvatska. Ja sam opetovano kazao i dokazao, pa i danas kažem, da ljubim Srbe i Srbiju. Al srbstvo, kao državna osebina, jedno je, a hrvatstvo, drugo je. Zemljište, odnošaji, prava, dužnosti, zvanje, sve je to različito; premda ota razlika ništa ne otimlje, ništa ne krati većoj zajednici narodnoj, prosvjetnoj, obranbenoj, prometnoj.

¹¹⁴ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 196.

¹¹⁵ Macan T., *Miho Klaić*, str. 227.

Hrvat u Biogradu, na Cetinju, može ostati Hrvatom u obitelji, u zadrugi, u saviesti, u imenu; ali mu je tamo, kao članu države, raditi za srbstvo. Ništa više nitko pametan ne traži od Srba ni u Zadru ni u Zagrebu. Pa, Bogu hvala, tako rado vrši svaki pošten Srbin; ko što svi oni svjestni rodoljubi, srbski i hrvatski, koji ne grade kraljevine proglasima; ili ne pometaju, s jedne strane vjeroispovjed sa narodnosti, a s druge strane ne istovjetuju mrtve listine sa živim narodom, ili mutne tudje izvore sa bistrom sviešću osobnom. Braća jesmo; pa, kao prava braća, mi ne smimo nikad pod proklestvo vlastita uništenja, da jedan drugomu niećemo zakonita diela obće otčevine slovinske.“¹¹⁶

Klaić je u pismu izrazio svoje mišljenje o održanom govoru. Pavlinoviću je u pismu poručio: „Čitao sam tvoj govor i ne mogu se dosta dočuditi kako si mogao promisliti da u sadanjem stanju stvari on se tiska. Iza strasti na sve strane potpirenih i koje strašnom mukom nastojimo da ugasim, ono bi bio pravi *petrolio*. Bogom te i domovinom zaklinjem, da ga nigdje i nikako ne tiskaš barem za sada. Da si samo stranu pozitivnu programa razvio, hajde, bilo bi neumjesno, ali moglo bi proći. Ali što ti je trebalo one polemičke strane? Ona vrijeđa na sve strane, a ne hasni ni šupalj bob. Dosta ti budi da si govor rekao, svak zna kako ti misliš, i nitko neće ni najmanje posumnjat da izborom tvojim u Carevinsko vijeće ti si uvjerenje promijenio. Kad imamo protivština svakovrsnih sa svih strana, htjeti umjetno još ih stvarati i brez ikakve koristi, istinu ti kažem da je za doći do zdvojenja i za pitati jesmo li narod, koji hoće da bude sam svoj, ili marva od Boga osuđena da robuje! Opet te molim proći se tiskanja za oblakšati posao pomirenja i ujedinjenja razrovane narodne stranke.“¹¹⁷ Bilo je očigledno da se Klaić bojao daljnjeg razdora kojeg bi donijelo pokretanje vjerskih i nacionalnih pitanja, osobito u vremenu dok je trajala borba za svaki glas. Bio je svjestan da je cilj protivnika daljnji razdor među narodnjacima, a ni pod koju cijenu nije želio da zemljaci i autonomaši prevagnu u Carevinskom vijeću. Klaić je pisao i ostalim narodnjacima te se čvrsto borio za izbornu pobjedu. Bio je svjestan da će u Boki kotorskoj namjesnik Rodić nametnuti Ljubišu, ali ipak se nadao da će Ljubiša na tom području imati loše rezultate. Što se tiče kotara u kojem je Klaić bio kandidat, aktivna protunarodnjačka akcija udarila je na vjerske osjećaje naglašavajući razmirice između katolicizma i pravoslavlja.¹¹⁸ S obzirom da je broj članova dalmatinskih zastupnika u Carevinskom vijeću povećan za 5 na 9, narodnjaci su vjerovali da će na izborima osvojiti barem 6 glasova i tako imati većinu. Ipak, mnogo čimbenika nije išlo na ruku

¹¹⁶ Pavlinović, Mihovil. „Besjeda koju izusti pred svojim biračima u Makarskoj 22. listopada 1873.“, str. 10-11.

¹¹⁷ Macan T., *Miho Klaić*, str. 228.

¹¹⁸ Isto, str. 229.

narodnjacima. Prije svega, vlada u Beču i namjesnik Rodić nisu bili naklonjeni Narodnoj stranci te su otvoreno podržavali zemljake. Također, zbog već spomenutog uvođenja nacionalnih i vjerskih pitanja u kampanju dodatno je unesena pomutnja u redove Narodne stranke. Nije bila rijetkost ni suradnja autonomaša i zemljaka koji su imali zajednički cilj, a to je oslabiti Narodnu stranku. Zbog svega navedenog, Narodna stranka nije ostvarila povoljan rezultat. Naime, narodnjaci su osvojili samo 3 mandata (Klaić, Pavlinović i Monti), Narodno-srednjačka stranka osvojila je 1 mandat (Ljubiša), dok su autonomaši osvojili 5 mandata (Lapenna, Bonda, Begna, Bajamonti i Keller). Narodnjacima je teško pao poraz, osobito u okrugu Dubrovnik-Korčula, gdje je Rafo Pucić izgubio od autonomaša Bonde razlikom od 7 glasova. Okomili su se na birokraciju optužujući ih za korištenje različitih metoda prisile na birače. Ipak, s obzirom da su zemljaci osvojili samo jedan mandat, u Narodnom listu iskazivala se ispravna politika Narodne stranke te poraz zemljaka.¹¹⁹

Niz nepravilnosti tijekom izbora dogodio se u općini Obrovac. Naime, tamošnji općinski načelnik Simić te ostali organi vlasti otvoreno su podržavali Miha Klaića. Provjera popisa birača pokazala je kako su se na popisu našle osobe koje nisu imale pravo glasa ili osobe s lažnim imenima. Vlasti okruga Benkovac su zbog toga tražile poništenje izbora i raspisivanje novih, a cijeli slučaj je riješen u Beču kada je Carevinsko vijeće u prosincu 1873. poništilo Klaićev mandat. Premda je Klaićev mandat vraćen na ponovljenim izborima u ožujku 1874., čelnim osobama u Narodnoj stranci bilo je jasno da su promjene nužne kako bi se spriječilo daljnje slabljenje stranke. Za Klaića je najvažnije bilo spriječiti sukob Hrvata i Srba, ali i liberala i konzervativaca u stranci, stoga izrađuje novi program kojeg klub Narodne stranke potvrđuje u prosincu 1873. Treba naglasiti da program nisu prihvatili Mihovil Pavlinović i Kosto Vojnović, koji su ostali ustrajni u ideji hrvatskog državno-povijesnog prava i konzervativnog katolicizma.¹²⁰ Između ostalog, u programu se isticala ravnopravnost Srba i Hrvata, pa tako dio teksta glasi: „Klub pripoznaje potpuno ravnopravnost Hrvata i Srba u Dalmaciji, i to u pogledu vjerskome, narodnome, političkome i književnome.“¹²¹ Ovim programom Klaić je želio spasiti stranku te zadržati u njoj liberala i Srbe. Premda Vojnović i Pavlinović nisu prihvatili program, nisu okrenuli leđa stranci.¹²²

¹¹⁹ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 196-197.

¹²⁰ Isto, str. 199.

¹²¹ Macan T., *Miho Klaić*, str. 231.

¹²² Isto, str. 232.

5.6. Utjecaj zemljaštva na osamostaljenje srpskog pokreta

Program Narodno srednjačke stranke odražavao je nužnost sloge Hrvata i Srba u Dalmaciji. Ipak, zemljaštvo je značajno utjecalo na proces osamostaljenja srpskog pokreta u Dalmaciji. Kako je već spomenuto, zemljaci su koristili ćirilicu u političke svrhe, a čak su napadali dalmatinske Srbe jer se postepeno odriču svog pisma. U „Narodnom listu“ optužbe su odbačene, a između ostalog istaknuta je važnost ćirilice. Narodnjaci su nastojali zaustaviti korištenje ćirilice u političke svrhe, a za politizaciju ćirilice optuživali su Stefana Ljubišu. Ipak, bilo je jasno da je ćirilica postala neodvojiva od političkog pitanja. To se pokazalo za vrijeme sukoba u Matici dalmatinskoj kada se dijelila učenička nagrada kojom se trebala odati počast upravo preminulom Božidaru Petranoviću, utemeljitelju institucije. Tada pravoslavni svećenici Ćiro Žeželj i Đorđe Nikolajević odbijaju prijedlog vodstva Matice dalmatinske da se umjesto dvije nagrade (jedna za članak napisan ćirilicom, druga za članak napisan latinicom) dodijeli jedna, neovisno o tome kojim je pismom napisan članak. Žeželj i Nikolajević su ustrajali na tome da se, Petranoviću u spomen, nagraditi trebaju članci napisani isključivo ćirilicom. Ćiro Žeželj iznio je teške optužbe na račun narodnjaka, navodeći da se stvorio razdor između srbstva i hrvatstva te da među Hrvatima neki „teže da sve pohrvate“. Tom prilikom podnio je ostavku na mjesto dopredsjednika Matice dalmatinske, izražavajući nezadovoljstvo statusom ćirilice. Sukob se nastavio kroz članke u „Zemljaku“ i „Narodnom listu“. „Zemljak“ je narodnjake optuživao da zastupaju „isključivo hrvatstvo“ navodeći da „zaboravu predaju srpsko pleme“. Također, optuživali su ih da zanemaruju odlučujuću ulogu Srba u preporodnim zbivanjima 60-ih godina., a tvrdili su da će srpski političari u Dalmaciji krenuti u „obraniteljni rat“, tj. da će zajedno s autonomašima organizirati antinarodnjačku kampanju.¹²³

U „Narodnom listu“ bili su svjesni da je cilj zemljaka iskoristiti dalmatinske Srbe za političke ciljeve, a predviđjeli su i budući raspad Narodne stranke po etničkoj liniji. Premda zemljaci nisu ostvarili značajan rezultat na izborima za Carevinsko vijeće, njihova aktivnost i dalje je postojala. To se pokazalo u travnju 1874. godine kada Ljubiša u Carevinskom vijeću koristi ćirilicu u političke svrhe. On se tada požalio ministru prosvjete da se u Dalmaciji ne prodaju knjige pisane ćirilicom premda su ih prosvjetne vlasti u Beču tiskale i distribuirale. Ljubiša je stoga zaključio da „Srbi istočne crkve, od kojih u Dalmaciji živi mal'ne sto hiljada“ bivaju ignorirani od strane školskih vijeća u Dalmaciji. U članku objavljenom u „Zemljaku“ u travnju 1874. godine započeo je novi val optužbi na narodnjake. Ovaj put prvi na udaru bio je

¹²³ Rajčić T., „Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873.-1878.)“, str. 224-225.

Mihovil Pavlinović, a optužbe su se odnosile na izazivanje hrvatsko-srpskih sukoba. Pavlinovićeve misli namjerno su se iskrivljivale, a optuživalo ga se da Srbima poriče pravo na „ime, jezik, slovo i zemljište“. Zemljaci su u ovom kontekstu jasno iskazivali stajalište da Srbi u Dalmaciji imaju pravo na teritorijalnu autonomiju.¹²⁴

Kao prve konkretne akcije na samostalnom organiziranju srpskog nacionalnog pokreta izdvajaju se djelatnosti i sastanci srpskih prvaka iz sjeverne Dalmacije. Naime, obrovački Srbi već su na izborima za Carevinsko vijeće 1873. godine glasali za zemljake, a do veljače 1874. održan je niz sastanaka te su formirani zahtjevi upućeni M. Klaiću. Temeljne ličnosti koje su sastavljale zahtjeve bili su Vladimir Desnica, Vladimir Simić, Nikodim Milaš, Ljubomir Vujnović i Bogoljub Petranović, a od Klaića su zahtijevali osiguranje ravnopravnosti srpskog imena, pisma i jezika, uklanjanje klerikalne struje iz „Narodnog lista“ te uvođenje ćirilice u javne škole.¹²⁵ S druge strane, Klaić se nije upuštao u polemike sa „Zemljakom“. U svom odgovoru srpskim zahtjevima porekao je da je ikad išta napisao, učinio ili rekao što bi moglo uvrijediti Srbe. Naveo je da se oduvijek zalagao za ravnopravnost Hrvata i Srba jer su oni jedan narod s različitim prošlostima i imenima. Iskazao je da će nastojati da se u svim školama uvede ćirilica, a istaknuo je kako on nema nikakve veze s „Narodnim listom“ kojim upravlja dioničarski odbor te da je njegovo vlasništvo samo formalnost. Obecao je da će učiniti sve što je u njegovoj moći da se u listu ne objavljuje ništa što bi moglo uvrijediti Srbe.¹²⁶

5.7. Željeznička afera i obračun sa Stefanom Ljubišom

Glavna ličnost Narodno srednjačke stranke, Stefan Ljubiša, često je bio na meti narodnjaka, a optužbe na njegov račun nisu jenjavale. Rade Petrović ističe kako je narodnjačka kritika bila usmjeravana na Ljubišino srpstvo, a Ljubišu su optuživali za izdaju nastojeći ga isključiti iz političkog života.¹²⁷ Ipak, realnije bi bilo zaključiti da napadi na Ljubišu nisu bili direktno povezani sa činjenicom što je bio Srbin, nego sa njegovom oportunističkom politikom prema bečkoj vladi i okretanju leđa temeljnim narodnjačkim idejama.¹²⁸ Čak i Petrović navodi kako su dalmatinski Srbi bili najoštriji kritičari postupka bečke petorice te da su Hrvati i Srbi bili podjednako zastupljeni među zemljacima. Ipak, s obzirom na velik utjecaj Ljubiše u Beču, njegovo prijateljstvo s namjesnikom te imenovanje za predsjednika Sabora i Zemaljskog

¹²⁴ Rajčić T., „Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873.-1878.)“, str. 227.

¹²⁵ Rajčić, Tihomir. "Srpski nacionalni pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću." *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 47 (2005.), str. 348.

¹²⁶ Macan T., *Miho Klaić*, str. 236-237.

¹²⁷ Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX. stoljeću*, str. 281.

¹²⁸ Macan T., *Miho Klaić*, str. 225.

odbora, obračun sa zemljacima postao je obračun sa Stefanom Ljubišom.¹²⁹ Sukob je eskalirao oko pitanja izgradnje željeznica u Dalmaciji. Praksa u zapadnom dijelu Monarhije pri izgradnji željezničke mreže bila je takva da se koncesija za izgradnju pojedinih željezničkih linija dodijeli poznatim političarima. S obzirom da je Stefan Ljubiša od 1869. godine bio član konzorcija zajedno s ostalim narodnjacima, nakon secesije u Narodnoj stranci narodnjaci osnivaju drugi konzorcij. Ljubiša je tijekom 1873. nastojao privući neke druge narodnjačke političare da popune upražnjena mjesta, ali nije uspio. Stoga se Ljubiša 1874. godine udružuje s autonomašima i srpskim političarom iz Boke kotorske Ilijom Račetom. Upravo taj konzorcij dobio je koncesiju 1875. godine, a osobna korist koju je Ljubiša stekao potaknula je narodnjake da ga konačno svrgnu s političke scene. Klaić je početkom 1876. godine objavio članak u „Narodnom listu“ gdje je otvoreno prigovarao Ljubiši i Bajamontiju jer gledaju vlastiti interes. Utvrdio je da ne odobrava ponašanje članova konzorcija, a detaljno je iznio podatke o djelovanju udruženja te podjelu sredstava. Ubrzo se javio i Pavlinović koji u pismu uredništvu iznosi optužbe upućene Stefanu Ljubiši. Optužio ga je za spletku prilikom izbora za Delegacije, kada je umjesto Klaića izabran Ljubiša. Uzimajući u obzir svotu koju su članovi konzorcija dobili za ustupanje koncesije bečkom poduzeću „Knaur i Gross“ te Ljubišino držanje u Carevinskom vijeću, Narodna stranka započela je bojkot rada Dalmatinskog sabora.¹³⁰ Naime, na prvoj sjednici 13. ožujka 1876. godine narodnjački zastupnici saopćili su da neće vršiti dužnost dok je Ljubiša saborski predsjednik. U ime narodnjačkih zastupnika izjavu je pročitao Lovro Monti, a kada je započeo čitati Ljubiša ga je upozorio da nema pravo ulaziti u osobne stvari. Monti se nije dao smesti te je nastavio čitati izjavu, unatoč Ljubišinim prijetnjama da će mu oduzeti riječ. Ljubiša je saopćio svoju odluku da zatvara sjednicu te je napustio mjesto predsjednika. Članovi Zemaljskog odbora također su izjavili da neće obavljati svoje dužnosti dok je Ljubiša predsjednik. Ljubiša je pokušao sazvati drugu saborsku sjednicu, ali u sabornicu su došla samo 3 zastupnika. Po nalogu iz Beča zasjedanje je zatvoreno 20. ožujka 1876. godine.¹³¹

U „Zemljaku“ je početkom 1875. objavljeno niz članaka s ciljem obrane Stefana Ljubiše. Njegova djelatnost u Dalmatinskom saboru i Zemaljskom odboru prikazana je u najboljem svjetlu. U lipnju 1876. „Narodni list“ napada Ljubišu da na nezakonit način vrši funkciju predsjednika Dalmatinskog sabora i predsjednika Zemaljskog odbora, usprkos narodnjačkom bojkotu. U „Zemljaku“ povodom toga nisu izneseni značajniji komentari.

¹²⁹ Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX. stoljeću*, str. 281.

¹³⁰ Rajčić T., „Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873.-1878.)“, str. 229.

¹³¹ Perić I., *Dalmatinski sabor*, str. 104-105.

Iskazano je žaljenje što je djelatnost Dalmatinskog sabora prekinuta zbog političkih previranja, a krajem lipnja glasilo prestaje izlaziti čime je završena „zemljačka“ epizoda u dalmatinskoj politici.¹³² Ivan Nodilo, jedan od čelnika Narodno srednjačke stranke, povukao se iz političkog života, a Đuro Vojnović, Antonietti i Fontana vratili su se među redove narodnjaka. Jedini koji je ostao „vjeran“ svojim stajalištima bio je Ljubiša koji je istovremeno doživljavao sve češće napade. U studenom 1876. vlada je odlučila raspisati izbore za Dalmatinski sabor, a samim time novi sukobi bili su neizbježni. Intenzivna izborna kampanja autonomaša i narodnjaka bila je u punom jeku, a Klaić kao čelna osoba Središnjeg izbornog odbora, svom je snagom radio na kampanji.¹³³ Izdao je poziv svim mjesnim odborima pozivajući ih na suradnju, a smatrao je da je Namjesništvo ipak sklono narodnjacima zbog autonomaških napada na namjesnika Rodića.¹³⁴ U „Narodnom listu“ birači su pozvani da se vode „nacionalnim ponosom“ ističući da bi glasanje za autonomaše bilo narodna i državna izdaja. Klaić je osobito isticao kako ne bi želio da Ljubiša bude izabran, pokazujući ponovno želju za eliminacijom Stefana Ljubiše iz političkog života.¹³⁵

Izbori su donijeli pobjedu Narodnoj stranci. Narodnjaci su osvojili 29 mandata, autonomaši 11, a jedan mandat pripao je Stefanu Ljubiši, prvenstveno zahvaljujući čvrstoj podršci u Boki kotorskoj. U „Narodnom listu“ pobjeda je trijumfalno slavljena, dok su autonomaši prosvjedovali zbog loših rezultata. Na prvom zasjedanju sabora u siječnju 1877. pod predsjedništvom Đ. Vojnovića, narodnjaci su predstavili program pokazujući smjer svoje politike. Istaknuta je težnja za ujedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom, a zagovarali su ravnopravnost Hrvata i Srba u Dalmaciji.¹³⁶ Ljubiša je 29. siječnja 1877. održao govor u kojem je otvoreno odbacio hrvatsko državno pravo na Dalmaciju te sjedinjenje s Bansom Hrvatskom. Pozivao se na odluke Bečkog kongresa iz 1814. po kojima je Dalmacija bila pod izravnom vlašću Beča. Između ostalog rekao je: „Uvaživ da i kad bi se mogle Kraljevina Hrvacka i Slavonija opozivati na storična prava nekoliko vijekova straga, svede ta prava ne bi se mogla protezati nikako na zemljišta dubrovačko i kotorsko, koja nijesu nikad pripadala tako zvanoj trojednoj Kraljevini, no su došli u vlastitost Austrije u sili članaka 93 i 94 evropskog ugovora god. 1815 kao osobine povijesno-politične neodvišne od Kraljevine Dalmacije“. ¹³⁷ Ovakve izjave dale su povod Narodnoj stranci da poduzme odlučujući korak kako bi se Ljubišu uklonilo

¹³² Rajčić T., „Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873.-1878.)“, str. 229.

¹³³ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 213.

¹³⁴ Macan T., *Miho Klaić*, str. 267.

¹³⁵ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 214.

¹³⁶ Isto, str. 214-216.

¹³⁷ Macan T., *Miho Klaić*, str. 269.

s političke scene. Verifikacijski odbor Dalmatinskog sabora dao je prijedlog poništenja Ljubišinog mandata zbog nepravilnosti koje su uočene u izbornoj jedinici seoskih općina Boke kotorske. Naime, tamošnji popis birača nisu bili dostavljeni ili su bili krivotvoreni, a glasali su birači koji nisu imali pravo glasa. Kako bi se obranio od optužbi, Ljubiša je napao narodnjake da mu nezakonito žele oduzeti saborski mandat te da su narodnjaci u Boki kotorskoj ometali srpske birače pri glasanju. Iskazujući otvoreno srpski nacionalizam, za sebe je rekao da „nikad nije Narodnoj stranci pripadao“, a narodnjake je optužio da ga progone jer pripada „onoj nesretnoj, ali junačkoj narodnosti srpskoj“. Kazao je da je „narodnošću Srb, a ne Hrvat, a pravoslavni vjerom“. U obraćanju Srbima iz redova Narodne stranke iskazao je nužnost obrane „zakonita prava svoje narodnosti“ što je predstavljalo poziv na osamostaljenje srpskog pokreta u Dalmaciji. Osobito su značajne bile njegove riječi da „tješi ga misao da ostavlja saboru mladijeh sila, gospodina Vujatovića, i Šimića, koji, ako ih je Srpkinja zadojila, znati će braniti zakonita prava svoje narodnosti, a on će s trijemova rukama pljeskati. Zaušnica moralna koja se danas njemu odmirava ne zahvaća njega već zahvaća Srbe, a on kojemu je srpsko znamenje upečaćeno na čelu, branit će pogaženo pravo i slobodu dok mu bude pod grlom kucati“.¹³⁸

Miho Klaić odbacio je Ljubišine optužbe navodeći: „Ono što odrešito mora da odbaci, to su natrkivanja predgovornika, da neslogu posije među jednokrvnom braćom, da se on prikaže kao nekakav mučenik srpstva; mora sa svom snagom da odbije lukave osvade, eda bi mržnju usadio među katolikom i Srbinom. Neka Ljubiša navede jedan sami čin, jednu samu riječ koja bi s naše strane uvredljiva bila za pravoslavlje ili srpstvo.“¹³⁹

Ljubišin posljednji saborski govor imao je dugotrajan politički odjek, a njegovo poistovjećivanje vlastite sudbine sa sudbinom srpskog naroda u Dalmaciji značajno je pridonijelo zaoštavanju hrvatsko-srpskih odnosa.¹⁴⁰ Postupak glasanja o poništenju Ljubišinog mandata pokazao je naznake budućih podjela. Za poništenje mandata glasao je 21 zastupnik, 12 zastupnika glasalo je protiv, a dvoje je bilo suzdržano. Unatoč premoći Narodne stranke u Dalmatinskom saboru, srpski zastupnici u stranci nisu dijelili mišljenje većine. Od trojice Srba koji su tada bili članovi Narodne stranke, Vladimir Simić bio je suzdržan, Tanasije Ristović nije bio prisutan prilikom glasanja, a Andrija Vujatović-Šarov glasao je protiv poništenja Ljubišinog mandata. Na jednak način glasao je i Lazar Tomanović, nezavisni srpski zastupnik u Dalmatinskom saboru.¹⁴¹ Prema mišljenju Trpimira Macana, narodnjaci su pogriješili što su

¹³⁸ Rajčić T., „Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873.-1878.)“, str. 230.

¹³⁹ Macan T., *Miho Klaić*, str. 271.

¹⁴⁰ Isto, str. 270.

¹⁴¹ Rajčić T., „Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873.-1878.)“, str. 230-231.

zahtijevali poništenje Ljubišinog mandata upravo zbog njegovog isticanja srpstva i pravoslavlja. Iste godine „Glas Crnogorca“ otvoreno je pozivao na osnivanje srpske stranke u Dalmaciji, a istaknuto je kako Srbi trebaju izbjegavati izjednačavanje svoga imena sa hrvatskim imenom. Narodnjaci su uspjeli te je Ljubišin mandat bio poništen, a rascjep između Hrvata i Srba u Dalmaciji postajao je sve vidljiviji, osobito oko pitanja bosansko-hercegovačkog ustanka i budućnosti Bosne i Hercegovine.¹⁴²

5.8. Različita stajališta prema ustanku i okupaciji Bosne i Hercegovine

Ustanak kršćanske raje u Bosni i Hercegovini 1875-1878 značajno je utjecao na prilike u Dalmaciji. S druge strane, carevo putovanje kroz Dalmaciju 1875. godine imalo je važnu ulogu u izbijanju ustanka u Hercegovini. Naime, još u tijeku careva putovanja „Narodni list“ izvještavao je kako će kršćanska raja u Hercegovini ubuduće na svako tursko nasilje odgovoriti oružjem. Nakon izbijanja ustanka, „Narodni list“ više je puta istaknuo kako su ustanak podigli katolici, a uzdali su se u pomoć Austrije.¹⁴³ U „Narodnom listu“ u srpnju 1875. objavljen je apel „Pomozimo jednokrvnoj braći...“ pozivajući „sve naše prijatelje, po gradovima po varošim, pa i po najmanjim selim, neka svukud ustanove jedan odbor od 3-5 lica, koji će sakupljati prineske za stradajuću našu braću iz Hercegovine...“. U Zadru je formiran odbor za prikupljanje doprinosa te odbor za pomoć ustanicima, koji su sačinjavali Josip Lantana, Kažimir Ljubić, Jovo Medović, Ivan Vranković i Ćiro Žeželj.¹⁴⁴

Hrvati i Srbi u Dalmaciji na ustanak su gledali kao na konačno rješavanje Istočnoga pitanja te su pružali podršku sunarodnjacima u oslobodilačkoj borbi. Na inicijativu Narodne stranke u Dalmaciji je organizirana gusta mreža odbora za pomoć čijim je radom upravljao Središnji odbor na čelu s Klaićem, a članovi odbora bili su prethodno spomenuti zastupnici i članovi Narodne stranke. Kako je vidljivo, članovi odbora koji su prikupljali pomoć bili su hrvatske i srpske narodnosti, a u početku je postojalo jedinstvo i suradnja u djelovanju. Osim materijalne pomoći, ustanici su dobivali oružje i vojnu opremu, a organizirano je i novačenje dobrovoljaca. Općenito govoreći, ideju povezivanja Dalmacije s Bosnom i Hercegovinom

¹⁴² Macan T., *Miho Klaić*, str. 272.

¹⁴³ Puljić, Ivica. „Putovanje cara Frane Josipa Dalmacijom i izbijanje ustanka u donjoj Hercegovini.“ u: *Dalmacija 1870-ih u svjetlu bečke politike i „Istočnog Pitanja“*, ur. M. Trogrlić i J. Vrandečić. Zadar: Odjel za Povijest Sveučilišta, 2007, str. 108-110.

¹⁴⁴ Grabovac, Julije. *Dalmacija u oslobodilačkom pokretu hercegovačko-bosanske raje (1875-1878)*. Split: Književni krug, 1991., str. 55-56.

podržavali su narodnjaci, ali i dio autonomaša. Što se tiče stavova Hrvata i Srba o tom pitanju 60-ih godina, i jedna i druga strana u jednakoj su mjeri podržavali pripajanje Bosne i Hercegovine Dalmaciji.¹⁴⁵ Ipak, razjedinjena Narodna stranka 70-ih godina nije zauzela jedinstven stav o statusu Bosne i Hercegovine. Temeljno pitanje koje se nametalo bilo je vezano za položaj Bosne i Hercegovine jednom kad turske vlasti više ne bude. Ovo pitanje pokazalo se kao još jedna naznaka razlaza Hrvata i Srba. S jedne strane, dio hrvatskih političara zalagao se za ideju hrvatskog državnog prava koje se prostiralo i na područje Bosne i Hercegovine. Mihovil Pavlinović bio je predvodnik takve ideje, a u svom putovanju po Bosni 1874. godine razvio je uvjerenje kako je Bosna hrvatska zemlja. Cilj je bio pridobiti Austriju za oslobađanje Bosne od turske vlasti, a kasnije je priključiti Hrvatskoj.¹⁴⁶ Miho Klaić imao je drugačiji način razmišljanja. Naime, nakon prvotnog odbacivanja okupacije Bosne i Hercegovine, Klaić je isticao nužnost priključenja Bosne Srbiji i Crnoj Gori, nakon čega bi slijedilo stvaranje države svih južnih Slavena. Klaićeva stajališta bila su u skladu s akcijama koje su poduzele vođe u Hrvatskoj, dogovarajući zajedničku akciju oko ustanka s političarima iz Srbije.¹⁴⁷ Klaić je bio izrazito zainteresiran za situaciju preko granice te je od Čingrije tražio da mu prenese sve važne informacije sa dubrovačkog područja. Klaić je pisao Strossmayeru te ga molio za pomoć jer je bio uvjeren da će pobunjenici uz dobro naoružanje i pomoć Srbije i Crne Gore slomiti tursku vlast. Od biskupa je tražio da iskoristi svoj položaj kako bi se Srbija aktivirala te stala na stranu ustanika.¹⁴⁸ U pismu upućenom J. Biankiniju u prosincu 1875. Klaić piše: „Vrh zadnje note ruske valja napisati uvodni članak na temelju zadnjih riječi, to jest: 'da jednoć valja da prestane nevoljno stanje turskih krstjana'. Kako to može prestati? Reforme turske – nemoguće. Autonomija pod turskim suverenitetom nemoguća. Nezavisna država sačinjena od Bosne i Hercegovine nemoguća. Dakle ne ostaje drugo nego ove zemlje anektirati postojećim državama, i zavesti jednu jugoslavensku jaku državu, potpuno neovisnu. To može samo biti smisao onog ruskog izraza. Dovedite u sklad ovo s onim što smo prije o Rusiji govorili, naglasujući kako je narod ruski sa jedne strane a ustrajnost ustanika sa druge navelo i rusku vladu da svoga pravca promijeni, koji ipak (...) ne može biti protivan Slavenstvu.“¹⁴⁹ Trpimir Macan ističe kako je Klaić precijenio mogućnosti Srbije i Crne Gore, a dogovori Austrije i Rusije nisu mu bili

¹⁴⁵ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 219.

¹⁴⁶ Isto, str. 221-222.

¹⁴⁷ Isto, str. 223.

¹⁴⁸ Macan, Trpimir. „Gledišta Miha Klaića na bosansko-hercegovačku problematiku od 1874. do 1890.“ *Radovi* 13, br. 1 (1980.), str. 35-36.

¹⁴⁹ Macan T., *Miho Klaić*, str. 242.

poznati. Stoga je razumljivo da je s vremenom promijenio svoje gledište, ostavljajući sudbinu Bosne i Hercegovine budućnosti.¹⁵⁰

Već spomenuta srpska propaganda, koja je prisutna u Dalmaciji od 60-ih godina 19. stoljeća, značajno je utjecala na stajališta dalmatinskih Srba prema Bosni i Hercegovini. Pod utjecajem srpske nacionalne ideje javile su se srpske težnje za Bosnom i Hercegovinom na koju se gledalo kao na srpsku zemlju. Srbi u Dalmaciji s oduševljenjem su dočekali objavu rata Srbije i Crne Gore Turskoj u ljeto 1876. godine, a jačanje nacionalnih osjećaja bilo je uvjetovano vjerom u skoro oslobođanje svih turskih Srba i ujedinjenje u jednu zemlju.¹⁵¹ Jasno su iskazivali protivljenje pripadnosti tih zemalja Hrvatskoj, a ako bi u kojem slučaju do sjedinjenja Bosne sa Hrvatskom i Dalmacijom došlo, onda bi se sjedinjenje trebalo dogoditi u okvirima Cislajtanijske, a nikako pod zemljama krune sv. Stjepana.¹⁵² Pitanje Bosne i Hercegovine značajno je poljuljalo hrvatsko-srpske odnose, kako u Dalmaciji, tako i u Hrvatskoj. U „Srbobranu“¹⁵³ je tako objašnjeno što je sve potrebno za održavanje sloge Hrvata i Srba, a to je nužnost priznanja „što je srpsko – da je srpsko, što je hrvatsko, da je hrvatsko.“ Nadalje, navodi se: „Mi ne ćemo ništa više od vas u Trojednici. I samo u hatar ovake nagodbe, stojeći čvrsto na načelu pariteta, mi žrtvujemo, da se srpski jezik, kojim se od 20 godina amo služe i Hrvati kao bratskom pozajmicom; mi žrtvujemo da se taj srpski jezik u svim odnošajima Srba i Hrvata u Trojednici zove srpsko-hrvatski, a nikako samo hrvatski, niti srpski ili hrvatski i obratno. No, predlažući vam ovaku nagodbu u Trojednici, mi vam nada - sve stavljamo uslov: sebi ruke sa srpskih zemalja – van Trojednice! Ne dirajte nam ni za živu glavu u kolijevku Srpstva, Bosnu i Hercegovinu i ne vrijeđajte nam Srpstvo u Dalmaciji i Boki srpskoj!“ Ovaj gotovo pa prijeteći tekst jasno označava kakav su stav imali Srbi u Hrvatskoj o stanju u Bosni i Hercegovini, za koju su čvrsto vjerovali da je srpska zemlja te da Hrvati nemaju što tražiti tamo.¹⁵⁴

5.8.1. Mihovil Pavlinović o sudbini Bosne i Hercegovine

U najvećoj suprotnosti sa srpskim stavovima o Bosni i Hercegovini bilo je gledište Mihovila Pavlinovića. Pavlinovićeva koncepcija hrvatskog državnog prava te vjerovanje da su Srbi koji žive u Bosni „Hrvati vostočne vjere“ dovela ga je do jačeg sukoba sa Srbima.

¹⁵⁰Macan T., Miho Klaić, str. 247.

¹⁵¹Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 223.

¹⁵²Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 296.

¹⁵³„Srbobran“, srpsko glasilo u Banskjoj Hrvatskoj. List je prvi put izašao 16. listopada 1884. godine. Vidi više na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57568>

¹⁵⁴Artuković, Mato. *Ideologija srpsko hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)*. Zagreb: Naprijed, 1991., str. 171.

Pavlinović je smatrao da su bosanski Srbi koristili srpsko ime kao sinonim za pravoslavlje te da na tom području žive samo Hrvati. Smatrao je da jedino Austro-Ugarska ima pravo da djeluje u Bosni, a za Srbiju je vjerovao da „nije kadra da što veliko izvede, niti da što čestita uradi“. Njegova djelatnost i akcije po tom pitanju za cilj su imale smanjiti srpski utjecaj i pretenzije na Bosnu i Hercegovinu.¹⁵⁵ Odbojnost koju je Pavlinović osjećao prema srpstvu te opasnost koje je bio svjestan bila je poznata i njegovim političkim kolegama. Tako Miho Klaić u ožujku 1877. piše pismo Pavlinoviću u kojem navodi: „(...) Bog te oslobodio od simpatija prema vrućih prema Austriji, i od prećerane mržnje proti Srbstvu i pravoslavlju. Ova simpatija i antipatija, to su dvije tvoje mane, tom razlikom između njih, da ako je antipatija donekle zaslužena, simpatija Bogme nije.“¹⁵⁶

Treba istaknuti da je Mihovil Pavlinović već u programu „Hrvatska misao“ iz 1869. godine istaknuo da Hrvatska ima pravo na Bosnu. Područje koje je nazvao „Turska Hrvatska“ smatrao je legitimnim dijelom hrvatskog povijesnog teritorija, a „stara Bosna“ je mogla pripasti Hrvatskoj ili Srbiji, ovisno tko je prvi oslobodi. Ipak, Pavlinovićevo djelo „Hrvatski razgovori“ iz 1877. godine jasno je pokazalo kako Pavlinović čvrsto smatra da je Bosna hrvatska zemlja. Velik dio njegovog djela posvećen je dokazivanju zašto je Bosna i Hercegovina etnički i povijesno hrvatska, bez obzira na različitu vjersku pripadnost stanovništva koje je tamo živjelo. U periodu nastanka ovog djela pitanje sudbine Bosne i Hercegovine bilo je doista aktualno, a za Pavlinovića to je bilo i jedan od poticaja da napiše „Hrvatske razgovore“.¹⁵⁷ Najvažniji dio „Hrvatskih razgovora“ jest dio pod naslovom „O slavenstvu, jugoslavenstvu, srbo-hrvatstvu, srbstvu i hrvatstvu“ gdje Pavlinović u dijaloškom obliku raspravlja o složenim političkim problemima te nastoji objasniti političke pojmove. Kroz razgovore Pavlinović iznosi i vlastitu ideologiju, prvenstveno o pitanju Srba u Hrvatskoj i odnosu Hrvatske i Srbije te o pripadnosti Bosne i Hercegovine.¹⁵⁸ U razgovoru dvojice likova o Srbima u Bosni i Hercegovini, lik imenom Petar između ostalog kazuje: „Ako izuzmeš pašaluk novo-pazarski, biva, staru Rašiju, Srba starinom u Bosni nije bilo. Nego ih, na više navrata, kako si već čuo, primili Hrvati k sebi; pa ih se razsulo po Bosni i po Hrvatskoj, premda mnogo manje, nego neki misle; jer nisu svi Srbi oni, koji se drže iztočne crkve. (...) Miešanje srbstva sa vjerom iztočnom iliti s pravoslavljem, to se kašnje dogodilo u Srbiji, po naviki bizantinskoj. U novije vrijeme, u to se uplelo na sve načine, nebil' se kako tiem u Hrvatsku uniela srbska misao; pa prosti Hrvati

¹⁵⁵ Petrović R., *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*, str. 284-286.

¹⁵⁶ Palavršić A., Zelić B. *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*. Split: Histořijski arhiv u Splitu, 1962., str. 252.

¹⁵⁷ Pavlinović M., *Hrvatski razgovori*, str. 319-320.

¹⁵⁸ Isto, str. 303.

vostočne vjere uzimlju to ime srbsko, nametnuto kroz propovijed i nauk hristjanski u samoj crkvi, uzimlju ga, rekoh za ime svojoj vjeri.“¹⁵⁹ Vidljivo je da Pavlinović progovara kroz likove iskazujući svoj stav o kompleksnoj problematici.

5.8.2. Utjecaj na odnose Hrvata i Srba

Pitanje ustanka i daljnje sudbine Bosne i Hercegovine ovisilo je o široj političkoj situaciji. Austriji je prvenstveno bilo važno mišljenje Italije te talijanska politika na Balkanu općenito. Također, za rješavanje Istočnog pitanja od velikog značaja bilo je uključivanje Srbije i Crne Gore u rat protiv Turske. Tajni sporazum Austrije s Rusijom davao joj je pravo na okupaciju Bosne i Hercegovine, a poraz Srbije u ratu išao je u prilog Austriji.¹⁶⁰ Poraz Srbije značajno je utjecao na stavove političara u Dalmaciji, osobito na Miha Klaića. Ipak, Klaić i dalje nije bio zagovornik austro-ugarske okupacije jer je smatrao da Austrija neće provoditi hrvatsku politiku u Bosni i Hercegovini. Kada je shvatio da je austrijska okupacija Bosne neizbježna, zaključio je da „ako se okupacija zbude, naše stanovište mora biti, da se zbude u hrvatskom smislu, ali mi ne smijemo na okupaciju goniti.“¹⁶¹ Stav dalmatinskih narodnjaka i austrijska okupacija Bosne nije bila po volji Srbima u Dalmaciji koji su sve svoje nade polagali u Srbiju. U jesen 1877. godine, nakon što je Austrija objelodanila svoje planove s Bosnom, došlo je do polemike između hrvatskog i srpskog tiska oko pripadnosti Bosne i Hercegovine. Hrvatski „Obzor“ i „Graničar“ nastojali su dokazati da je Bosna hrvatska zemlja, a „velikosrpske“ optužbe koje su u „Zastavi“ optuživale Hrvate za izdaju bile su čvrsto odbacivane. Srpska „Zastava“ čvrsto je vjerovala u konačan uspjeh Srbije, a list „Istok“ optuživao je Hrvate zbog katolicizma koji sputava slavenske težnje. Dogovori Hrvata s Bečom i Peštom dovode do „pada srpskog naroda u ruke fratara“, kako su smatrali u „Istoku“.¹⁶²

Polarizacija stajališta Srba i Hrvata u Dalmaciji pokazala se sve jače izraženom, osobito nakon ulaska austrijske vojske u Bosnu i Hercegovinu. Optužbe jedne i druge strane bile su usmjerene na izazivanje razdora i sukoba, a Ljubišina smrt te posveta pokojniku, koju je krajem 1878. u „Zastavi“ objavio Lazo Tomanović, još je značajnije utjecala na podjele. Tomanović je iznio optužbe na račun Narodne stranke jer je nakon 1870. godine prestala „njegovati srpske osjećaje“, a pozvao je mlade političare da idu „srpskim pravcem“. Pavlinović je odbacio sve optužbe navodeći kako je Narodna stranka oduvijek težila sjedinjenju s Hrvatskom, a

¹⁵⁹Pavlinović M., *Hrvatski razgovori*, str. str. 150.

¹⁶⁰ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 225.

¹⁶¹ Macan T., *Miha Klaić*, str. 251.

¹⁶² Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 231.

Tomanovića je podsjetio na početke srpskog pokreta, koji se javlja mnogo prije sukoba s Ljubišom 1870-ih godina. S druge strane, autonomaši su sa zadovoljstvom gledali na hrvatsko-srpske razmirice, osobito tijekom žestokih polemika između „Narodnog lista“ i „Zastave“ od proljeća 1879. godine. Profesor teologije pravoslavnog sjemeništa u Zadru, Nikodem Milaš, osobito je bio aktivan u polemici, a Hrvati u Dalmaciji su optuženi za šovinizam, koji je prisutan u većoj mjeri nego kod Hrvata u Zagrebu. U „Zastavi“ je osobito kritizirana činjenica što se Hrvati raduju neuspjehu Srbije i Crne Gore u ratu s Turskom. „Narodni list“ nije ostao dužan pa je navedeno kako među Hrvatima i Srbima i dalje vlada sloga, dok razdor unosi samo mala „šaka iper-Srba“. Navedeno je kako su Hrvati i Srbi jedan narod, a kada je riječ o pitanju Bosne i Hercegovine, objašnjeno je kako je narodnjačko glasilo od početka zahtijevalo rješenje koje bi zadovoljilo Srbe, dakle priključenje Srbiji i Crnoj Gori. Kako se ta opcija pokazala nemogućom, u „Narodnom listu“ navedeno je kako je „Austriji bilo suđeno da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu“ te da u glasilu teže da vlast bude vršena u „narodnom smislu“.¹⁶³

6. Rascjep u Narodnoj stranci i osnivanje Srpske stranke

Spor oko pripadnosti Bosne i Hercegovine između Hrvata i Srba te oko austro-ugarske okupacije tih pokrajina imao je značajan utjecaj na pogoršanje hrvatsko-srpskih odnosa.¹⁶⁴ Otvorene hrvatsko-srpske polemike 1879. godine značajno su pogađale Klaića koji je na Hrvate i Srbe gledao kao na jedan narod. U pismu Strossmayeru 10.3.1879. godine navodi: „Nesretna raspra između hrvatstva i srpstva sveudlj traje. Kako bi se moglo ovoj rak-rani našeg naroda na put stati? To je pitanje o kom valja da se bavimo, ako hoćemo da narod postanemo i za uvijek robovi ne budemo. To je važnije nego sve nagodbe sa Mađarskom i ne znam kijem“.¹⁶⁵ Ipak, činjenica što su pojedini narodnjaci bili svjesni razdora koji se javio nije mogla spriječiti ono što je slijedilo. Izbori za carevinsko vijeće 1879. godine bili su prijeloman događaj koji je utjecao na pogoršanje hrvatsko-srpskih odnosa.¹⁶⁶

¹⁶³Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 234.

¹⁶⁴Rajčić, Tihomir. „Slika Hrvata u nacionalnoj ideologiji Srpske stranke u Dalmaciji 80-ih godina XIX. stoljeća (Srpski list /glas/ o Hrvatima).“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 45 (2003.), str. 357.

¹⁶⁵Macan T., *Miho Klaić*, str. 274.

¹⁶⁶Rajčić T., „Slika Hrvata u nacionalnoj ideologiji srpske stranke u Dalmaciji 80-ih godina XIX. stoljeća“, str. 357.

6.1. Izbori za Carevinsko vijeće 1879. i poraz M. Klaića

Izbori za Carevinsko vijeće bili su predviđeni za srpanj 1879. godine. Izborni proglas za izravne izbore za Carevinsko vijeće objavljen je u „Narodnom listu“ 25.6.1879. godine. U proglasu su objavljeni zastupnički zadatci te imena kandidata, a birači su pozvani da složno za njih glasaju. List je hvalio Klaićevu djelatnost u Carevinskom vijeću, a sam Klaić bio je optimističan te je vjerovao da Srbi bez podrške vlade neće ništa učiniti.¹⁶⁷ Miho Klaić kandidirao se u izbornoj jedinici Zadar-Pag-Benkovac-Obrovac, a zbog prevlasti autonomaša u Zadru i na Pagu, srpski birači u Benkovcu i Obrovcu imali su odlučujuću ulogu. Oni su do tada svoje glasove davali Klaiću, ali te godine stvari su se promijenile. Mimo središnjeg narodnjačkog odbora u Zadru, u Obrovcu je utemeljen zaseban srpski izborni odbor. Glavnu riječ u odboru vodili su Vladimir Desnica, Vladimir Simić, Nikodim Milaš, Jerotej Kovačević i Ljubomir Vujnović. Odbor je odbijao Klaićevu kandidaturu, a nisu prihvaćali ni program Narodne stranke, prvenstveno ne sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Kritizirali su utjecaj Mihovila Pavlinovića u Narodnoj stranci, a točka spoticanja i dalje je ostala sudbina Bosne i Hercegovine. To je kulminiralo objavom proglasa pod naslovom „Izjava Srba bukovčana“ 23. lipnja 1879., kojom je narodnjačkom izbornom odboru upućen svojevrsni ultimatum.¹⁶⁸

Narodnjački odbor odbio je zahtjeve obrazlažući razloge odbijanja srpskih uvjeta, ali i dalje je ostavljen prostor za dogovor. Naime, narodnjaci su u prvi plan istaknuli strah od razbijanja jedinstvenog nastupa stranke na izborima, a jedan dio srpskih birača bio je sklon kompromisu. S njihove strane iznesen je prijedlog da se, umjesto Klaića, kandidira Manfred Borelli ili Jovo Medović. S narodnjačke strane kompromisu je težio Mihovil Pavlinović, koji je predložio da se kandidira Vladimir Simić, prvenstveno kako bi se spriječilo glasanje Srba za autonomaše. Međutim, propali su svi potencijalni dogovori. Izborni odbor u Obrovcu nije bio spreman na kompromis, a prema riječima Nikodima Milaša, odlučili su se za prekidanje svih odnosa s Narodnom strankom. U svojim sjećanjima Milaš navodi da je Simić zbog osobnih razloga odustao od kandidature, a Jovo Medović nije uspio pribaviti dovoljan broj potpisa. Bili to stvarno razlozi ili ne, pregovori s narodnjacima nisu donijeli ploda, a u isto vrijeme vođeni su pregovori između Srba i autonomaša. Naime, autonomaši su u istom izbornom kotaru istaknuli vlastitog kandidata Gustava Ivanića. Pregovori su održani dan prije izbora, a Ivanić je

¹⁶⁷ Macan T., Miho Klaić, str. 275.

¹⁶⁸ Rajčić T., „Srpski nacionalni pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću“, str. 350.

potpisao niz zahtjeva, između ostalog odbijanje sjedinjenja Dalmacije s Banskom Hrvatskom te priznanje zasebne srpske narodnosti. Izbori su održani 7. srpnja 1879. godine, a autonomaši su zahvaljujući srpskim glasovima iz Obrovca i Kistanja, pobijedili neznatnom većinom.¹⁶⁹

6.1.1. Reakcije na izbore

U „Narodnom listu“ burno su reagirali na Klaićev poraz pišući o „bukovičkom izdajstvu“, a srpskom nastojanju priznanja srpske narodnosti suprotstavljali su hrvatsko-srpsko narodno jedinstvo. S druge strane, reakcija Mihovila Klaića bila je dosta umjerenija. S obzirom da je tada boravio izvan Dalmacije, u pismu Biankiniju zamolio je da ne udaraju po Srbima, nego da se fokusiraju na Ivanića, koji je za njega bio „beznačajnik“. Savjetovao im je da u polemici iskoriste njegov prijašnji prezir prema obrovačkim Srbima, a umjerenost za koju se zalagao trebala je ići u korist „narodnoj stvari“. Ipak, Klaić je predlagao odlučnost i snagu u obračunu s „odmetnicima“, a nije se slagao s Vrankovićem koji je u svom članku odao priznanje Srbima u drugim kotarima. Klaić je o njihovoj podršci narodnjačkim kandidatima naveo: „Da su i tako radili ne bi bili nego svoju dužnost vršili. Ali žalibože nijesu. U Šibeniku su glasovali za Šupuka od straha. U Zadru nekolicina za Manfreda jer su bili obećali, a znali su da će i bez njihovih glasova ispartiti. Tako isto u Kotoru, gdje je najviši broj glasova za Borella od katolika Prčanja, Dobrote i Budve“. Klaić je također odbio Vrankovićevo mišljenje o žrtvama s obje strane jer: „Iza izjave Ivanića, u kojoj je zanijekan važni dio našeg programa, to nijesu oblaćići, ni oblaci, nego pravo odmetništvo. (...) Energijom smo zemljaštvo utruli, utrnut ćemo i srpstvo u njegovim separatističkim težnjama. (...) Da ste čuli u Saboru srpskog popa Stojšića jadikovati, uz negodovanje kuće, o progonstvu Srba u Hrvatskoj, o nijekanju imena, o ćirilici – tout comme chez nous! Strašna je ovo rana!“.¹⁷⁰ Klaić je nastojao objasniti situaciju Strossmayeru pa mu je u listopadu napisao pismo. Između ostalog Klaić piše: „U Vašem pismu Vi ste mi izrazili sažaljenje radi mog neizbora, ali da Vam iskreno kažem, začudilo me je da tom prigodom Vi nijeste ni jednom riječi osudili čin, koji je moj neizbor prouzrokovao. Nego kasnije vidio sam u dubrovačkom „Slovincu“ objelodanjen Vaš razgovor s gosp. Zorom i razumio sam po istome, da Vi o stvari nijeste dobro upućeni ter da na neki način na nas krivicu bacate bukovičkog izdajstva. Nije tako preuzvišeni gospodine! Mi smo dogovora tražili, ali ga oni nijesu htjeli, jer su odavna crno djelo zasnovali bili i sa dušmaninom se pogodili. Tako

¹⁶⁹Rajčić T., „Srpski nacionalni pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću“, str. 351.

¹⁷⁰Macan T., *Miho Klaić*, str. 276-277.

zvana 'izjava bukovičkih Srba' nije nego hrpa bezobraznih laži, kojim oni kukavci htjeli su da opravdaju pred svijetom čin neopravdiv. Najgore mi se grozi, kad pomislim, da su oni u stvar upleli srpstvo i srpsku misao, kad to nije bila nego podla osveta Ljubišina pada, izvedena od šake fanatičnih neznalica, kojim je srpstvo krinka, da njom svoju golotinju i svoje nepoštenje pokriju. Utjeha nam je da je zemlja naša dostojno razbojnički čin osudila, a isto je učinio sav slavenski svijet, izuzev novosadske fanatike“.¹⁷¹

Narodnjaci su kroz „Narodni list“ isticali kako je izdaja srpskih birača potaknuta politikom bečke vlade i namjesnika Rodića. Prema njihovom mišljenju, vlada je pokrenula vjersku propagandu među pravoslavnim stanovništvom i tako stvorila uvjete za raskol. Također, u „Narodnom listu“ optuženi su pravoslavni konzervativci zbog težnji osamostaljenja srpskog nacionalnog pokreta. Dinko Politeo iznio je stajalište prema kojem je namjesnik Rodić imao važnu ulogu, upravo zbog namjere da Srbe u Dalmaciji pridobije za vladinu stranku. Neuspjeh Mihe Klaića na izborima, po njegovom mišljenju, rezultat je spletki Namjesništva jer je Ivanić tamo bio činovnik.¹⁷² Srpski političari i birači na cijelu situaciju nisu gledali kao na izdaju. Glasali su za Gustava Ivanića jer se u proglasu obvezao djelovati u korist priznavanja srpske narodnosti kao ravnopravne s drugima, a obećao je da će djelovati u pravcu uvođenja srpskog jezika kao nastavnog u škole na područjima gdje su Srbi činili većinu. U „Narodnom listu“ Ivanićev program osporen je u svakoj točki, a izneseno je državno-pravno gledište prema kojem u Dalmaciji postoji samo hrvatska narodnost.¹⁷³

U polemiku uključio se i cetinjski „Glas Crnogoraca“, čiji su članci objavljivani u „Il Dalmata“, a autor je najvjerojatnije bio Nikodim Milaš. Kroz objavljivane članke može se iščitati kako je opravdavao čin srpskih birača, prvenstveno zbog navodnih progona koje su Srbi doživljavali u Dalmaciji. Cetinjsko glasilo smatralo je kako Srbi trebaju težiti jačanju Trojedne Kraljevine, ali s druge strane naglašeno je da Hrvati nemaju pravo tražiti od Srba da sudjeluju u stvaranju hrvatske države „na ruševinama srpske narodnosti“. „Glas Crnogoraca“ naveo je niz primjera koji su tobože dokazivali progon srpske nacionalnosti te omalovažavanje, a narodnjačkom glasilu zamjerali su zanemarivanje problema dalmatinskih Srba. Kritizirali su nazivanje srpstva „zamkovima od leda“ te nazivanje pravoslavaca „grko-istočnjacima“. U „Narodnom listu“ optužbe su odbačene, a dokazali su kako nisu diskriminirali dopise i članke koje su pisali Srbi. Narodnjaci su pojasnili izjavu o srpstvu u Dalmaciji kao o „zamkovima

¹⁷¹ Macan T., *Miho Klaić*, str. 277-278.

¹⁷² Rajčić T., „Srpski nacionalni pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću“, str. 351-352.

¹⁷³ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 236.

leda“ ističući kako se odnosila na one dalmatinske Srbe koji su nastojali „svoje srpstvo izvrnuti u prevratne separatističke težnje protiv državi“. „Narodni list“ zamjerio je crnogorskom glasilu što samo nabraja narodnjačke grijeha, a zasluge za srpsko pitanje i pomoć ustanicima u Bosni i Hercegovini ne spominje.¹⁷⁴

Što se tiče reakcije autonomaša, unatoč potpunom porazu na izborima, bili su zadovoljni zbog Klaićevog pada te zbog činjenice što su dobili dio srpskih glasača sa teritorija općine Benkovac-Obrovac. „Il Dalmata“ je oduševljeno pisao o sporazumu autonomaša i „bukovičkih Srba“, a očekivali su da se takav obrazac primijeni i na ostala područja u pokrajini. U Srbima su vidjeli saveznika zbog zajedničkog neprijatelja koji ugrožava njihovu nacionalnost, kulturu i jezik.¹⁷⁵ Dok su s jedne strane vodili polemike sa Srbima i autonomašima, narodnjaci su s druge strane bili duboko zabrinuti zbog novonastale situacije. Zabrinutost je vidljiva i u pismu kojeg je Juraj Biankini napisao Mihovilu Pavlinoviću 16. srpnja 1879. godine. Biankini se boji širenja „izdaje“ te između ostalog piše: „Izdajstvo Obrovačkih i Kistanjskih Srba neće ostati osamljeno. U koliko čujem, Milas i Vojnović potiču ostale Srbe po Dalmaciji da se pridruže njima i da pristanu na izjavu Ivanića – iz Knina sinoć sam primio spomenicu srbskih birača Dru Montiu s uklopljenim pismom Katića Aleksandra. Odgovorio sam mu da se nemogu baviti spomenicom dočim mi nepriobći imena onih koji su na njoj potpisani. Uz to je šaljem vami, moleć vas da naoštrite vaše pero, i da dvie krupne o njoj rečete, ako cienite da ju priobćim, kad primim podpise. Ovo pitanje srbsko nitko nemože temeljitije od vas razpravljati. Nemojte ga dakle zapustiti. Valja sada osobito bistriti pojmove čim više, jer je obća napetost s obijuh strana.“¹⁷⁶ Vidljivo je kako Biankini u Pavlinoviću vidi osobu koja je sposobna uhvatiti se u koštac sa problemom koji je nastao, a osobito se pouzdao u njegove političke sposobnosti i pisanu riječ. Pavlinović se pokazao dorašlim situaciji, osobito kada se odrekao svog mandata u korist Klaića. Naime, narodnjaci su nastojali vratiti Klaića u Carevinsko vijeće, a Pavlinović mu je ustupio svoje mjesto u izbornom okrugu Sinj-Imotski-Makarska. Tako su nesuglasice između Pavlinovića i Klaića stavljene u drugi plan, a dva prvaka Narodne stranke u Dalmaciji pokazala su javnosti kako mogu zajednički djelovati u korist naroda i načela u koja su čvrsto vjerovali.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 236.

¹⁷⁵ Isto, str. 237.

¹⁷⁶ Palavršić A., Zelić B., *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, str. 289-290.

¹⁷⁷ Macan T., *Miho Klaić*, str. 280.

Ipak, treba istaknuti kako većina narodnjaka u Dalmaciji, pogotovo Miho Klaić, nisu bili svjesni činjenice da je ovaj raskol mnogo dublji nego onaj zemljaški. Ovaj put Srbi se odvajaju na temelju zasebnog narodnog individualiteta te ciljeva isključivo srpskog naroda.¹⁷⁸

6.2. Osnivanje Srpskog lista/glasa

Vrlo brzo nakon izbora započele su akcije s ciljem samostalnog političkog organiziranja srpskog nacionalnog pokreta. U kolovozu 1879. u Obrovcu osnovan je „Odbor-pokretač za ustanovljavanje srpskog lista na Primorju“. Prvi sastanak održali su 15. kolovoza, a sa sastanka je upućen proglas te je započelo skupljanje priloga za osnivačku glavnica lista. Drugi sastanak Odbora održan je u listopadu 1879. u episkopskom dvoru u Zadru. Tada je Lazar Tomanović dao prijedlog da novo glasilo nosi naziv „Srpski list“, a za urednika izabran je Sava Bjelanović. Unatoč nastojanjima Nikodima Milaša da nadzorni odbor kontrolira list, Bjelanović je dobio neograničene ovlasti uz osobnu odgovornost. U Odboru su jedno vrijeme smatrali kako sjedište lista i stranke treba bit u Obrovcu, upravo zato što je tamo započeo srpski odbor Narodnoj stranci. Ipak, udaljenost Obrovca nije išla u prilog težnji da novi list bude glasilo srpskog nacionalnog pokreta u cijeloj Dalmaciji, stoga je ideja odbačena, a odlučeno je kako će novi list izlaziti u Zadru. Tada je usvojen i program „Srpskog lista“ čiji je autor bio Lazar Tomanović. Taj program je bio ujedno i program Srpske stranke, a objavljen je u „Zastavi“ te u prvom broju „Srpskog lista“. Prvi broj „Srpskog lista“ izašao je 14. siječnja 1880. godine, a izlazio je sve do 1904. godine. List je tiskan ćirilicom, a neki članci objavljivani na latinici. Naklada od 900 primjeraka bilo je poprilično velika za tadašnje prilike u Dalmaciji, osobito ako se uzme u obzir siromaštvo srpskih seljaka u Dalmaciji te mali broj pripadnika građanskog sloja. Zbog toga postoji mogućnost da je uredništvu „Srpskog lista“ stizala novčana pomoć iz Srbije, premda o tome nema konkretnih dokaza.¹⁷⁹

Program Srpske stranke obuhvatio je sve one ideje koje su se javljale u srpskom nacionalnom pokretu od 60-ih godina, ali i ranije. Prva točka programa odnosila se na „obranu srpstva“, što je Srpskoj stranci i „Srpskom listu“ bio najvažniji zadatak. „Hrvaćenje“ se smatralo najvećom opasnošću za dalmatinske Srbe, a rezultat je bila oštra polemika prema Hrvatima i hrvatskoj politici.¹⁸⁰ Naglašavane su razlike koje su dijelile Hrvate i Srbe, a koje su imale svoje korijene u prošlosti. Između ostalog, istaknuto je: „Uzalud nam jedno porijeklo,

¹⁷⁸ Macan T., *Miho Klaić*, str. 278.

¹⁷⁹ Rajčić T., „Srpski nacionalni pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću“, str. 353.

¹⁸⁰ Isto, str. 354.

uzalud jedan jezik, kada su se Hrvati grijali na sjaju magjarske krune, dok su Nemanjići ujedinjavali pokrajine srpske u jednu državu samostalnu i nezavisnu“. Odbacivali su ideju ujedinjenja s Hrvatskom te hrvatsko povijesno pravo, a Dalmaciju nisu smatrali hrvatskom. U „Srpskom listu“ pisano je: „u svim istorijam i statistikam jevropskim nahodi se, da je Dalmacija naseljena srpskim narodom“. Po narodnosti, „Dalmacija je srpska, a po pitanju kulture – talijanska“. ¹⁸¹

Istaknuta je težnja za „buđenjem i njegovanjem srpske nacionalne svijesti“, a to je dovelo do dugotrajnih polemika sa hrvatskim tiskom, prvenstveno o etničkom karakteru pojedinih dijelova Dalmacije. S ciljem jačeg naglašavanja političke samostalnosti Srpske stranke i srpskog nacionalnog pokreta, zahtijevali su „stjecanje narodne i političke važnosti“ Srba u Dalmaciji. Premda su Srbi surađivali s narodnjacima u okviru Narodne stranke dva desetljeća, istaknuli su kako imaju drugačije političke i narodne ciljeve od Hrvata. Oспорavanje hrvatske državne ideje te ustrajno promicanje srpske bilo je jedna od glavnih zadaća „Srpskog lista“. Hrvatsko-srpska „sloga“ koja je bila prisutna u programu Srpske stranke bila je utemeljena na principu „svakom svoje“, a „sloga“ je mogla biti ostvarena samo pod srpskim uvjetima. Princip „svakom svoje“ prvenstveno se odnosio na podjelu austrijske Dalmacije uzduž etničkih linija.¹⁸² Dakle, u programu Srpske stranke odbačeno je sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom. Kao što je već spomenuto, isključili su valjanost hrvatskog državnog prava na Dalmaciju inzistirajući na etničkom načelu. Istaknuta je posebnost Srba u etničkom i političkom smislu te je odbačena ideja da Hrvati i Srbi u Dalmaciji čine jedan narod. Također, Srpska stranka je od početka svoga djelovanja priznavala postojanje zasebne talijanske narodnosti u Dalmaciji.¹⁸³

6.3. Reakcija narodnjaka na „Srpski list“

Krugovi oko „Narodnog lista“ ostali su zatečeni novonastalom situacijom. Mihovil Pavlinović, reagirajući na antihrvatski ton objavljenih tekstova, piše nekoliko članka koje šalje uredništvu „Narodnog lista“. Ipak, urednik Biankini čvrsto je vjerovao kako „Srpski list“ treba ignorirati, a s njim se slagao i Klaić.¹⁸⁴ Unatoč zaoštavanju hrvatsko-srpskih odnosa, Klaić nije

¹⁸¹ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 241-242.

¹⁸² Rajčić T., „Srpski nacionalni pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću“, str. 355.

¹⁸³ Isto, str. 356.

¹⁸⁴ Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 243.

vjerovao da je moguć nepopravljiv razdor.¹⁸⁵ Smatrao je da narodnjaci trebaju izbjegavati bilo kakvu polemiku sa „Srpskim listom“ i Savom Bjelanovićem, a to je osobito istaknuo u pismu Mihovilu Pavlinoviću u ožujku 1880. godine. Između ostalog, napisao je: „Najprvo ti moram kazat da sam se ja odlučno opro da D. Gjuro uvrsti u Nar. List tvoje polemičke članke sa Srbskim Listom. Poništo mi se ne moramo upuštati u polemiku sa ovim stvorom. To bi po nas ponizno bilo. A ne cieni da on to želi, nego protivno je istina. Najviše ih peče da ih mi ignoriramo. Još da je kakvo konkretno pitanje posriedi! Nego o tricam, kako su srpstvo, Nemanje i ostalo disputirati, ne vrijedi ni hartiju na kojoj je pisano. Vjeruj mi da u svem ovome tako zvanu pokretu srpskom na Primorju nema drugo nego vjerske mržnje i glupe taštine. (...) Ako scieniš kad ikad za uputu naroda može se članak napisati o jednom konkretnom predmetu, kako je na primjer onaj bio o Karlovačkoj patrijaršiji, ali ne spominjati List, a još manje mu urednika, onog vjernog Ljubišina pristaše. (...) Srbstvo u Dalmaciji najviše je postalo posredovanjem i podporom Rodićevom. Sad kad su duhove izazvali, neka oni misle kako će ih umiriti. Mi hajdemo našim putem, slogu, mir, umjerenost propovjedajući. Na temelju, na kome su se postavili, Srbstvo je i biti će u Dalmaciji vazda na vrbi svirala. (...) Pod našim prezirom nestat će neosrbstva kako je i zemljaštva nestalo, tojest kako djelujućeg faktora. Kukavštine bilo je i bit će, kojim god se imenom krstila“.¹⁸⁶

Tijekom saborskog zasjedanja u lipnju 1880. godine, Klaić i Monti žarko su nastojali pomiriti hrvatske i srpske zastupnike kako bi nastavili suradnju u Saboru. Zastupali su načelo kako su Hrvati i Srbi jedan narod te da zajedno trebaju raditi na sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom. S druge strane, srpski političari tražili su priznanje posebne srpske narodnosti, ističući kako Hrvati i Srbi nisu jedno. Također, tražili su da se Narodna stranka odrekne „Narodnog lista“ i „popova“ oko njega. Pregovori su bili osuđeni na propast, osobito nakon što su srpski zastupnici izjasnili kako ne mogu pristati na sjedinjenje s Hrvatskom.¹⁸⁷ Premda su narodnjački zastupnici u saboru imali većinu, podjele su se značajno osjetile na radu stranke. Perić ističe da je slabljenje Narodne stranke osobito vidljivo u odnosima s bečkom vladom, te politikom „mrvica“. Naime, oportunistička politika Narodne stranke rezultirala je izbjegavanjem pitanja sjedinjenja, a razlozi izbjegavanja bili su i odnosi sa Srpskom strankom. Narodnjaci su bili svjesni da bi pokretanje pitanja sjedinjenja dodatno poremetilo odnose sa srpskim zastupnicima.¹⁸⁸ Zbog novonastale situacije, Lovro Monti donio je odluku o

¹⁸⁵ Macan T., *Miho Klaić*, str. 297.

¹⁸⁶ Palavršić A., Zelić B., *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, str. 323-324.

¹⁸⁷ Macan T., *Miho Klaić*, str. 298.

¹⁸⁸ Perić I., *Dalmatinski sabor*, str. 121.

napuštanju političkog života. Godine 1881. odrekao se zastupničkog mandata u Dalmatinskom saboru, a iduće godine i zastupničkog mandata u Carevinskom vijeću. Monti je svoje razloge objasnio u posebnoj brošuri koju je namijenio „svojiem prijateljima“. Po njegovom mišljenju, Hrvati i Srbi su jedan narod te među njima nema „narodnosnijeh razlika“, a s obzirom na političku neslogu koja je zavládala među njima te postojanje dviju zasebnih stranaka, istaknuo je kako ne može pripadati „ni jednoj, ni drugoj“. Smatrao je kako je stranačka podvojenost podijelila i birače, a kako u politici „vriedi ona: ko nije sa mnom, taj je proti mene“, shvatio je da na taj način ne može biti u „potpunome suglasju na svojiem biračima“. To su bili razlozi koji su Montija naveli da se odrekne oba mandata. Nekoliko primjeraka brošure poslao je svome prijatelju Peru Čingriji sa zamolbom da jedan primjerak zadrži za sebe, a ostale da podijeli zajedničkim prijateljima u Dubrovniku. Čingrija mu je napisao pismo o dojmovima na brošuru ističući slijedeće: „Svakomu je amo dobar utisak učinila pošto ideje koje si u prvoj strani izjavio o jedinstvenoj narodnosti Srba i Hrvata i o nuždi sloge između ova dva plemena broju kod nas među svoje pristaše veliku većinu mislećijeh ljudi, ali za bolje reći s malom izmakom, sve one koi nemaju osobnijeh razloga da im se uklone“. Monti je bio zadovoljan mišljenjem Dubrovčana te se nadao da će dubrovački narodnjaci sačuvati slogu te pridonijeti zajedništvu Hrvata i Srba u Dalmaciji.¹⁸⁹

S obzirom da je u programu Srpske stranke istaknuta primjena liberalnog principa vjerske tolerancije, Sava Bjelanović nastojao je pridobiti dalmatinsku katoličku inteligenciju. Po njegovom viđenju, liberalno orijentirano srpstvo trebalo je biti alternativa konzervativnom i katoličkom hrvatstvu koje je zastupao Pavlinović. Stoga ne čudi što je „Srpski list“ u svojim polemikama najčešće bio fokusiran na Mihovila Pavlinovića, dok su liberale u Narodnoj stranci (na čelu s Klaićem) smatrali Pavlinovićevim „podložnicima“ te im se nudilo liberalno srpstvo kao jedina alternativa.¹⁹⁰ Uzimajući u obzir napade na Pavlinovića, ne čudi što je upravo on bio taj koji je prekinuo narodnjačku šutnju i ignoriranje „Srpskog lista“. Koncem 1881. godine Pavlinović se upustio u polemiku sa Savom Bjelanovićem jer se potonji u polemičkim napadima na Pavlinovića i Narodnu stranku potpisivao kao „Srbin katolik“.¹⁹¹

¹⁸⁹ Perić, Ivo. „Politički portret Pera Čingrije.“ *Radovi* 12, br. 1 (1979.), str. 152-153.

¹⁹⁰ Rajčić T., „Srpski nacionalni pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću“, str. 356.

¹⁹¹ Rajčić, Tihomir. "Srpski list o Mihovilu Pavlinoviću (1880-1887)." *Časopis za suvremenu povijest* 33, br. 1 (2001.), str. 133.

7. Mihovil Pavlinović o razvoju hrvatske i srpske misli u Dalmaciji

Zbog učestalih napada sa srpske strane te iskrivljavanja osnovnih činjenica o stanju u Dalmaciji, Mihovil Pavlinović smatrao je nužnim prikazati kritičku razradu razvitka hrvatske i srpske ideje. Na njegovo nastojanje utjecala je i Biankinijeva želja o potrebi „bistrenja pojmova“, a imao je i podršku Mihe Klaića. Klaić je poznao njegov način izražavanja pa mu je dao nekoliko prijedloga u pisanju.¹⁹² Preporučio mu je sljedeće: „Gledaj samo da točno navadaš fakte, tako da povoda ne bude ispravci; gledaj držat se objektivan, tako da nitko ne može ti predbaciti mržnje proti Srbiji i srpstvu; osobito paka kad pri koncu budeš dokaži nesmisao i pogibelj podizanja srpskog pitanja u Dalmaciji, i plitkost više nego pakost združenja Srba s autonomašima. Tako će ova tvoja rasprava imati praktične vrijednosti. Držim paka da ako se sadašnje Ministarstvo uzdrži, i vlada bude slijedila kod nas putem kojim je pošla pri splitskim izborima, osobito ako svana bude mira, srpskog rovanja kod nas brzo će nestati barem na političkom polju. Na vjerskome, to je drugo pitanje, i dosta dugo vrijeme, može samo nevolju izliječiti.“¹⁹³

Pavlinović je godine 1882. u nizu članaka objavljenih u „Narodnom listu“ pod naslovom „Misao hrvatska i misao srpska u Dalmaciji“ prikazao razvoj hrvatsko-srpskih odnosa i sukoba sa državnopravnog stajališta. Fokusirao se na odnos prema sjedinjenju s Hrvatskom i stajalište Srba prema tom pitanju, a početke srpskog pokreta vidi u politici patrijarha Kneževića.¹⁹⁴ Ipak, prave početke srpske misli vidi u Ljubišinom djelovanju pa navodi: „Misao srpska u Dalmaciji sramežljiva i pritajana začimala se godine 1873., u Lasser-Rodić-Ljubišinu zemljaštvu; pa duhata postala godine 1877-9 u srpskom klubu iz grmena; divide et impera; i napokon Mladim ljetom godine 1880, izišla na svjetlost obila i brkata uz kumove kalugjere i dadilju omladinu grčko-iztočnog sjemeništa. Što je ta srpska misao u Dalmaciji?! Srbski mladenci smjedoše i poradiše da ju čitu čitovatu pred dalmatinske Hrvate iznesu, i da ju kupaju pod njihovim očima“.¹⁹⁵

Pavlinović iznosi različite optužbe i napade koji su stizali sa srpske strane, pa tako navodi srpsko stajalište o razlici između hrvatstva i srpstva. Ističe srpske optužbe vezane za podložnost Hrvata mađarskoj kruni te srpsko odbijanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Na

¹⁹² Cetnarowicz A., *Narodni preporod u Dalmaciji*, str. 243.

¹⁹³ Macan T., *Miho Klaić*, str. 299.

¹⁹⁴ Isto, str. 298.

¹⁹⁵ Pavlinović M., *Misao hrvatska i misao srpska u Dalmaciji: od godine 1848. do godine 1882.*, str. 24.

koncu, Pavlinović postavlja pitanje: „Kako dodjoše odabrani naši hristijani do tolike smionosti?“ Prisjeća se kako su žitelji Boke Kotorske bili među prvima koji su 1848. godine jednoglasno zahtijevali sjedinjenje s Hrvatskom te promišlja kada je započelo odvajanje i kada su razlike došle u prvi plan te dovele do dubokih podjela. Na pitanje kada su se putevi Hrvata i Srba u Dalmaciji razdvojili, Pavlinović odgovara: „Kad se vlada očito stala opirati sdruženju i nasiljem podupirati autonomaše, neki njihovi prvaci, većinom sveštenici, s episkopom na glavi, počеше uskakivati u autonomaše“. Nadalje, Pavlinović nastavlja: „Napokon, kad je Ljubiša izgubio nade, da će ga narodna stranka nadalje trpiti, a vlada Lasserova uvidila da tu stranku nemože prinuditi, da se odreče svoga političkoga programa, i da se uz Neretvu, uz željeznicu, uz mrvočak jezika i mastne koje plaće spokojno utopi u Cislitavu, eto, sa garišta vjerskih presuda i sve dalje i dalje podpirivanih maštanija omladinskih razmahom zadnjih ustanaka, izpod njege pravoslavnih namjestnika; eto napokon Srpske stranke i srpske misli na Primorju“.¹⁹⁶ Pavlinović se osvrće na 1874. godinu kada su pojedini Srbi oštro napali „Narodni list“ zbog naglašavanja hrvatstva. U „Zastavi“ se tada javljaju težnje za osnivanjem „srpskog organa“ u Zadru, a isticala se neravnopravnost Hrvata i Srba u političkom i jezičnom smislu. Za Pavlinovića ovakve optužbe bile su neutemeljene te se poziva na odgovor objavljen u „Obzoru“ gdje se branila ravnopravnost hrvatskog i srpskog naroda. Osvrćući se na pad Stefana Ljubiše, Pavlinović navodi da su se Srbi u Dalmaciji „držali prilično (...). Neki su mu i podpisali osudu, a birači mu obetavali se da ga više neće birati na sabor“.¹⁹⁷

Pavlinović Srpskoj stranci u Dalmaciji priznaje samostalnost i političke težnje, no ističe „mutne i nesamostalne začetke“. Također, naglašava nehomogenost među srpskim političarima, protuslovlje i različitost u zahtjevima, ali i jednu zajedničku misao koja glasi „srbstvo sve i po svuda uz prirodno pravoslavlje“. Pavlinović Srbima zamjera „trovanje“ naroda te širenje mržnje među braćom i neprijateljski stav prema Hrvatskoj. Navodi kako „srbstvo sve i po svuda“ radi „o glavi živoj domovini, da se od mrtvi uzkrsne umišljena otačbina!“¹⁹⁸ Zatim, Pavlinović navodi prigode koje su potencijalno mogle dovesti do odcjepljenja Srba u Dalmaciji prije 1880. godine. Objašnjava kako se odvajanje nije dogodilo prije jer je u Dalmaciji i dalje postojao velik broj Srba kod kojih nije bila probuđena narodna svijest te se još nije stvorila „ona složna grupa srbskih zastupnika“.¹⁹⁹ Pavlinović se detaljno osvrće na pitanje Bosne i Hercegovine navodeći stavove srpskih i crnogorskih političara o tom kompleksnom pitanju.

¹⁹⁶Pavlinović M., *Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji: od godine 1848. do godine 1882.*, str. 25-26.

¹⁹⁷ Isto, str. 29.

¹⁹⁸ Isto, str. 27.

¹⁹⁹ Isto, str. 32.

Komentirajući reakcije na smrt Stefana Ljubiše, Pavlinović prepoznaje „srpske osjećaje“ te jačinu srpskog pokreta i naznake budućeg osamostaljenja.²⁰⁰

O događaju na izborima za Carevinsko vijeće u Benkovačkom okrugu, Pavlinović piše: „Jabuka dozorila. Na dan 7. julija godine 1879. manjina hristjanska u kotaru Benkovačkom odmeće se javno od narodne stranke, utiče se talijanim i bira njihova zastupnika, s dogovorenim programom“. U nastavku teksta, detaljno iznosi program srpske stranke te izjavu „Srba Bukovčana“.²⁰¹

Pavlinović se osvrće na reakcije političara izvan Dalmacije, prvenstveno na članke objavljivane u „Glasu Crnogoraca“, „Zastavi“ i „Obzoru“. Pavlinović nabraja srpske težnje te zaključuje kako su s vremenom njihovi zahtjevi postajali sve više opsežni i sve manje realni. Osvrćući se na žalbu Miletića zbog naziva Hrvatskog kraljevstva te članke u „Srpskom listu“ Pavlinović piše: „u ime Božje, jesuli Srbi bar o tom na čistu? E dal *Srpski list* neće tako. Njemu je rek bi jedina zadaća mrziti i tužiti Hrvate. Onih već počeo nazivati denuncijantim Srba, a katolike stao prisposobljati s Turcima“. Osobito ukazuje na napade objavljivane u „Srpskom listu“ gdje je pisano da je „hrvatstvo u današnjem vijeku, ništa drugo nije do utopija i bezumje, koje ga se, hrvatski Srbi, od Sriema tja do Makarske, gnušaju.“ Srpsku suradnju s autonomašima te navode kako je Dalmacija srpska zemlja Pavlinović sarkastično komentira pišući: „Nek se Hrvati nečude, da je preko noći Dalmacija postala srpskom, kad je eto srbski postao cio balkanski poluotok bez vragutog, ni Arbanasa ni Bugara“.²⁰²

O propasti pregovora srpske stranke i narodnjaka, Pavlinović govori kako je i Srbima bilo jasno da se Narodna stranka ne može i neće odreći „popova i Narodnog lista“. Ističe kako je tada i najliberalnijoj struji u Narodnoj stranci bilo jasno da je nemoguće doći do sporazuma sa srpskim političarima.²⁰³ O nerealnim zahtjevima dalmatinskih Srba i stavovima prema Trojednoj Kraljevini, Pavlinović piše: „Oni hoće po što, po to da se odluče od Hrvata, da za se osvoje Hrvatsku. Nieču srodnosti, nieču zajednice. Da lakše opreme svoj posao, prije svega hoće da se Hrvati nebrane. Tko nepristaje uza nje, tomu se je izvuti i razpasati, blagovati što mu Bog dade i kuća, pa spavati i spavati, dok ga oni probude, kad im bude hora da poviknu: ustaj Srbije! Tko neće tako, toga je s glave umesti. Tko ustane da se brani i da zapomaga

²⁰⁰Pavlinović M., *Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji: od godine 1848. do godine 1882.*, str. 46.

²⁰¹ Isto, str. 48-49.

²⁰² Isto, str. 53-59.

²⁰³ Isto, str. 60.

bratstvo na očuvanje domovine od napadača, toga je, na ime slobode i otačbeništva, na ime poštenja i morala, nazivkati izdajicom, lažom, špijonom, prodancem i fanatikom.“²⁰⁴

Ipak, usprkos svim razlikama između Hrvata i Srba te unatoč razdoru, Pavlinović vjeruje kako će međusobni sukob popustiti kada se riješi pitanje Bosne i Hercegovine. Svjestan različitih pogleda o temeljnim pitanjima, prvenstveno o sjedinjenju s Banskom Hrvatskom, Pavlinović smatra da je nužno „stupiti u složni ustavni rad.“ Vjeruje da u borbi oko sjedinjenja Hrvati trebaju biti i dalje ustrajni, sa ili bez Srba.²⁰⁵ Svoje razmatranje o razvoju hrvatske i srpske misli u Dalmaciji Pavlinović zaključuje riječima: „Mi težimo kao i Srbi za slobodom, za državnom nezavisnošću. Oni ju nemogu bez nas, a kamo li protiv nas polučiti: razcjepkani nemamo ni mi ni oni snage. No ako u istinu hoćemo slobodu, zar sloboda može izključiti naš jedinstveni rad? Riedke su države u kojima bi vladalo jedinstvo narodnosti uz jedan jezik. Mi govorimo istim milozvučnim jezikom, iztočna je vjera prastara u Hrvatskoj, a mi bi bili nedostojni samo i pomisliti o kakvoj slobodi, kad bi ju na razliki vjere graditi htjeli. Isti su nam običaji, ista liepa domovina, a ako hoćemo i ista sjajna budućnost. Kad dakle predleže svi uslovi sloge, mira i zajedničke sretne budućnosti, zar da nas zbilja samo nesretno ime razdvaja! Budimo, bez obzira na ta imena, graditelji jedne državne zgrade, jedne budućnosti, budimo, ma se gdje koji smatrao još članom druge narodnosti, ipak svi sviestni državljani hrvatski.“²⁰⁶

7.1. Reakcije na Pavlinovićev tekst

U studenom 1882. godine u „Narodnom listu“ objavljen je odgovor, odnosno „odziv“ na Pavlinovićev tekst. Autor teksta na samom početku navodi kako je s velikim interesom pročitao tekst Mihovila Pavlinovića te da ga je duboki jaz između Hrvata i Srba duboko ražalostio. Autor ističe kako se nadao da će pravoslavno svećenstvo uputiti srpske političare na pravi put koji se temelji na jedinstvu i slozi sa „braćom crkve zapadne“, ali pošto se to nije dogodilo, on je, kao pripadnik istočne crkve, odlučio da pomogne „bistrenju javnih odnošaja u miloj hrvatskoj nam domovini“. Autor se prisjeća desetogodišnjeg perioda kojeg je proveo u Dalmaciji uživajući u „junačkoj borbi tamošnjih rodoljuba, u divnomu njihovu skladu za obranu svim nam zajedničkih narodnih svetinja.“ Ističe divljenje i poštovanje prema vodećim

²⁰⁴Pavlinović M., *Misao hrvatska i misao srpska u Dalmaciji: od godine 1848. do godine 1882.*, str. 66.

²⁰⁵ Isto, str. 80.

²⁰⁶ Isto, str. 82-83.

narodnjačkim političarima u Dalmaciji te razočarenje što stanje u Dalmaciji više nije kao nekada. Ogorčen novonastalom situacijom, autor piše: „Ta, ljudi božji, što vam je? Zar mantija kojega biskupa ili vladike, kanonika ili arhimandrita vriedi više nego li barjak slavenske slobode? Zar korist pojedinoga sveštenika, bilo zapadne ili istočne vjere, vriedi više nego li napredak slavenskog plemena vašeg?“ Također, pita se kako je moguće da su Srbima bliži Talijani nego Hrvati te navodi, ako postoje Srbi kojima je Bajamonti draži od Klaića, onda „sram budi takove Srbe, i ja – evo i ja sam pripadnik istočne crkve – volio bih, da svi takovi Srbi čim prije s lica matere zemlje izčeznu.“ U nastavku teksta autor iznosi različite kritike upućene srpskim političarima u Dalmaciji te pojedinim crkvenim velikodostojnicima koji su okrenuli leđa zajedničkim ciljevima Hrvata i Srba, prvenstveno ideji sjedinjenja Dalmacije s Banskom Hrvatskom. Iznosi oštre optužbe upućene dalmatinskim Srbima koji su odustali od zajedničke borbe i napustili Narodnu stranku. Srpskim političarima koji su stupili u savez s autonomašima poručuje kako se ne smiju poistovjetiti sa srpskim narodom u Dalmaciji jer će narod kad-tad progledati i odreći se „veleizdajica“. Autor svoj tekst zaključuje riječima: „Zadnju moju kaplju krvi pripravan sam doprinjeti - ako treba – na žrtvenik svakomu pojedinomu slavenskom plemenu; a Hrvatska u kojoj živim, u kojoj mi otac živi, u kojoj mi djeca žive, jest najveće uzdanje moje, jest ona miljenica, za koju sam vazda pripravan u borbu i u smrt. Ja u Hrvatskoj nepoznam druge političke narodnosti do li hrvatske.“²⁰⁷

Ovaj primjer pokazuje kako nisu svi dalmatinski Srbi osjećali prijezir prema hrvatstvu i narodnjačkim idejama te kako su mnogi od njih, u ovom slučaju pripadnici pravoslavnog svećenstva, ostali vjerni zajedničkoj narodnoj ideji. Zanimljivo je uočiti koliko poštovanje autor iskazuje dalmatinskim narodnjacima, osobito Mihovilu Pavlinoviću i Mihi Klaiću, a krivicu za sukob vidi isključivo u političkim ispadima vodećih srpskih političara, koje na svojevrsan način optužuje za veleizdaju.

S druge strane, „Srpski list“ započeo je polemiku sa Hrvatima, prvenstveno sa Mihovilom Pavlinovićem. Prvi je reagirao Sava Bjelanović u spisu „Don Miho na braniku“ koji je sadržavao 15 opširnih nastavaka, a naknadno je tiskan u knjigu.²⁰⁸ Bjelanović i Srpska stranka osobito su se protivili Pavlinovićevoj koncepciji hrvatskog političkog naroda. U spomenutom spisu Bjelanović ističe kako bi primjenom takve koncepcije Srbi u Dalmaciji ostali bez državno-pravnog značenja. Vjeruje kako bi u tom slučaju Srbi, silom hrvatskog državnog prava, postali građani drugog reda. Bjelanović i „Srpski list“ oštro odbacuju ideju sjedinjenja sa Hrvatskom,

²⁰⁷ „Misao hrvatska i misao srbska – Odziv K.a J.a.“, *Narodni list*, Zadar, 1882, br. 86, str. 1.

²⁰⁸ Rajčić T., „Srpski list o Mihovilu Pavlinoviću (1880-1887)“, str. 134.

nastojeći svim silama dokazati da je Dalmacija u etničkom smislu srpska zemlja. Pavlinović je optužen zbog tobože nasilnog pohrvaćenja dalmatinskih Slavena, koji su u stvarnosti Srbi.²⁰⁹ Bjelanović je u Pavlinoviću vidio predstavnika papinskog katolicizma te je potonji optužen da je nakon naputka iz Vatikana počeo izazivati razdor između Hrvata i Srba. Također, Pavlinović je optužen da je svojim najpoznatijim spisom („Hrvatski razgovori“) pomogao širenje Austro-Ugarske na istok te da je navedenim djelom izazvao sukob Hrvata i Srba. „Srpski list“ upravo u Pavlinoviću vidi glavnog krivca zbog odcjepljenja Srba iz Narodne stranke 1880. godine te u njegovom hrvatstvu vidi „oruđe za uništenje srpstva“.²¹⁰

8. Rasprave u Dalmatinskom saboru

Dalmatinski sabor bio je glavno mjesto u kojem su se vodile rasprave između političkih protivnika. Premda 1881. godine zastupnici Srpske stranke nisu bili prisutni na saborskim zasjedanjima, često su bili predmet polemika. Saborska rasprava u rujnu 1881. godine između narodnjaka i autonomaša Bajamontija nije mogla proći bez spominjanja srpsko-autonomaškog savezništva. Klaić je u raspravi istaknuo: „Ustvrdit ću jedino da je po samim njegovim riječima stara autonomija, osuđena na manjinu i da sve svoje nade polaže u savez sa Srbima. A to im je velika utjeha. To savezništvo neće dugo potrajati, jer je protiv prirode.“ Klaić se nije bojao tog saveza jer je znao da su narodnjaci nadmoćniji, a Srbe je opominjao da savez s autonomašima ne donosi dobro srpskom narodu jer su oni neprijatelji Hrvata i Srba.²¹¹

Na saborskim izborima 1883. godine prvi put se kandidirala Srpska stranka. U predizbornoj kampanji narodnjaci su fokusirali svoju aktivnost na izbornu pobjedu, a Gajo Bulat upozoravao je kako se „ne bi smjelo desiti da nehajnost dovede Narodnu stranku na pogibelj“. Strahovao je da će narodnjaci u novom saborskom sazivu imati zastupničku manjinu, čime bi palo u vodu „sve ono što smo dobili u 23 godine borbe“. Narodna stranka imala je potporu Središnje vlade u Beču te namjesništva, prvenstveno zbog podrške koju su narodnjaci ukazivali Vladi u Carevinskom vijeću.²¹² Premda su narodnjaci osvojili više zastupnika nego Autonomnaška i Srpska stranka zajedno, predsjednik i potpredsjednik sabora imenovani su iz redova zastupničke manjine, čime je vlada nastojala smanjiti utjecaj saborske većine te

²⁰⁹Rajčić T., „Srpski list o Mihovilu Pavlinoviću (1880-1887)“, str. 136.

²¹⁰Isto, str. 138.

²¹¹Macan T., *Miho Klaić*, str. 294-295.

²¹²Perić I., *Dalmatinski sabor*, str. 107-108.

aktivirati daljnje međustranačke sukobe. Pojedini narodnjaci, koji su željeli doprinijeti zbližavanju Narodne i Srpske stranke te stvaranju zajedničkog kluba, odbili su ući u saborski klub Narodne stranke. Pokušaji zbližavanja su propali, a Srpska stranka dodatno je ojačala suradnju s autonomašima.²¹³

Ipak, Srpska i Narodna stranka imale su zajedničke ciljeve u određenim pitanjima, prvenstveno kada je bila riječ o jeziku i prosvjeti. Pavlinović je bio svjestan da Vlada želi poticati međustranačke sukobe i rasprave, stoga je svim zastupnicima savjetovao da djeluju razborito i u korist naroda. Zastupnicima srpske stranke poručio je: „Budimo braća, sve nam je zajedničko“. Tijekom saborskog zasjedanja 1883. godine Pavlinović je predložio (u ime saborskog kluba Narodne stranke) da „jezik hrvatski iliti srpski“ postane službeni jezik u Dalmatinskom saboru te Carevinskom vijeću, protiv čega su glasali jedino autonomaši.²¹⁴ Odgojno-obrazovna i jezična pitanja često su bila predmetom spora između hrvatskih i srpskih zastupnika. Zastupnik Srpske stranke Ignacije Bakotić na saborskoj sjednici 1. srpnja 1884. iznio je prijedlog o promjeni jezika u osnovnoškolskim čitankama. Bakotić je smatrao kako to nije jezik kojim se govori u Dalmaciji te je istaknuo da čitanke odišu „vjerskim i jezuitskim“ duhom. Smetalo mu je što čitanke imaju malo tekstova tiskanih ćirilicom te što je u njima prisutan „politički duh hrvatstva“. Predložio je da novo izdanje čitanki sadrži jednaku količinu ćirilice i latinice. Pavlinović je odgovorio na njegov prijedlog smatrajući da u osnovnoškolskim čitankama nema previše hrvatstva ni premalo ćirilice. Činjenicu što je u čitankama zastupljenija latinica i što se više spominje hrvatska prošlost objasnio je podatkom kako u Dalmaciji žive četiri petine Hrvata, a tek jedna petina Srba. Klaić je nastojao smiriti polemiku pa je predložio da se uputi nalog Pokrajinskom školskom vijeću, kako bi se u novom izdanju čitanki uzelo u obzir sve što služi „najboljemu odgoju mladeži u moralnom i narodnom pogledu“.²¹⁵

Također, treba istaknuti da je „Srpski list“ u raspravama o školstvu u Dalmaciji koristio pitanje srpske crkveno-školske autonomije i srpskih škola u banskoj Hrvatskoj. Zalagali su se za sličan model u Dalmaciji, odnosno za stvaranje „srpskih narodnih škola“ koje bi bile izdvojene iz obrazovnog sustava pokrajine. Vlastite zahtjeve obrazložili su tvrdnjom da Narodna stranka u Dalmaciji kontrolira školstvo te da Hrvati kroz školstvo žele pohrvatiti Srbe. „Srpski list“ takve škole ne smatra narodnim, nego bi narodne škole trebale biti posebne srpske škole sa „savjesnim učiteljima“. „Srpski list“ osobito je istaknuo gimnazije za koje smatra da

²¹³Perić I., *Dalmatinski sabor, str.*, str. 109.

²¹⁴Isto, str. 136-137.

²¹⁵Isto, str. 137-138.

su „podložne hrvatskim nepravilnostima i neredu“. Također, smatrali su da se u gimnazijama ne podučava, nego širi propaganda hrvatskog državnog prava što kvari djecu. „Srpski list“ navodi da će srednjoškolci, kada stignu na sveučilišta, shvatiti da hrvatstvo nije državni ideal nego politikantstvo. Tada će prihvatiti stav Srpske stranke koja ističe ideju narodnosti, a ne ideju državnog prava. „Srpski list poziva“ sve studente iz Dalmacije da ne idu studirati na Sveučilište u Zagrebu zato što tamo „nema obrazovanja koje će srušiti predrasude, posebno popovske“. Ono što se studentima iz Dalmacije nudi u Zagrebu jest „popovska propaganda“ i „kvarenje srpskog jezika“, a to, prema mišljenju „Srpskog lista“ ubija „narodni duh“. Stoga „Srpski list“ predlaže studentima da se obrazuju na inozemnim sveučilištima.²¹⁶

Između narodnjaka i zastupnika Srpske stranke nesuglasice su se javljale zbog jedne riječi. Primjerice, na saborskoj sjednici u srpnju 1884. kada se raspravljalo o davanju pomoći vatrogasnim društvima, započela je polemika između hrvatskih i srpskih zastupnika. Naime, Sava Bjelanović predložio je da se koristi riječ „požarno“ umjesto „vatrogasno“ jer je „požarno naša prava riječ“. Klaić je bio za riječ „vatrogasno“, a podršku mu je dao Pavlinović navodeći: „Tko čuje tu riječ, zna odmah da je to onaj koji gasi vatru“. Prilikom glasanja srpski prijedlog nije usvojen jer je narodnjačka većina podržala Klaićev stav. Kada su se donosile odluke o ponarođenju određene škole, zastupnici Srpske stranke i narodnjaci glasali su za ponarođenje. Ipak, zbog bliskih odnosa koje je Srpska stranka imala s autonomašima, poneki bi zastupnik Srpske stranke glasao protiv. Primjerice, kada se u prosincu 1885. odlučivalo o ukidanju odsjeka s talijanskim jezikom u školi u Trogiru, za ukidanje su glasali svi prisutni narodnjaci i zastupnici Srpske stranke, osim Save Bjelanovića, koji je zajedno s autonomašima glasao protiv.²¹⁷ Bjelanović je u raspravi dodatno rasplamsao hrvatsko-srpski sukob, a spominjala se i narodnost dubrovačkog pučanstva. Klaić se uključio u raspravu, ponovno pokazujući da su za njega Hrvati i Srbi jedan narod, a zabludu o „srpskom Dubrovniku“ nije mogao razjasniti. Klaić je u raspravi rekao: „(...) što se tiče etnografije, da su Hrvati i Srbi jedan narod, da jednim jezikom govore i da imaju iste običaje. To je bio temelj naše narodne stranke (...) i evo 25 godina zastupam kotar dubrovački. (...) Ali pošto današnja srpska stranka ide za tim da se združi s našim dušmanim, sa onim koji nama o narodnosti i o glavi rade; pošto i danas ide za tim da glasuje protiv ovomu prijedlogu, koji ide na to da se odstrani tuđi jezik, ona nepravda (...) ti ljudi mogu se zvati srpska stranka i govoriti da rade za dobro srpske stvari, ali to njim Dubrovčani neće vjerovati. (...) Držimo da su Hrvati i Srbi jedne narodnosti, ostavimo to

²¹⁶Rajčić, Tihomir. „Srpski list (glas) o hrvatskoj politici u banskoj Hrvatskoj 80-ih godina 19. stoljeća.“ *Časopis za suvremenu povijest* 35, br. 3 (2003.), str. 951-952.

²¹⁷ Perić I., *Dalmatinski sabor*, str. 138.

naglasivati imena i narodnost, i zovimo se narodnom strankom; a buduć je toj političko načelo sjedinjenje, a ne etnografično, za koje se je moj sugrađanin i prijatelj Zore izrazio, budimo u političkom smislu Hrvati“.²¹⁸ Iz njegovog govora može se iščitati kako zaista nije shvaćao da zemljaštvo i srpstvo nisu isto te da srpstvo neće nestati jer je riječ o ideji nastaloj među stanovništvom. Također, Klaićevo isticanje narodnjačkog imena i vjerovanje kako će se na taj način zbližiti hrvatska i srpska gledišta o sjedinjenju nije poboljšalo odnose. Dapače, Srbi u Dalmaciji još su se snažnije opirali sjedinjenju vjerujući da je njihova budućnost i budućnost srpske narodne ideje u južnoj Hrvatskoj. Klaić to nije shvaćao te je ostao pomirljiv prema Srbima gledajući na njih kao na „nesvjesne narodnjake“.²¹⁹

U narodnjačkoj polemici s autonomašima, prvenstveno s Bajamontijem, često je sudjelovao Bjelanović. Naime, on je čvrsto opravdavao suradnju Srpske stranke s autonomašima. Ipak, u toku rasprave o uvođenju „hrvatskog iliti srpskog“ jezika u svim civilnim uredima u Dalmaciji, svi hrvatski i srpski zastupnici u saboru glasali su za prijedlog. Tom je prilikom narodnjački zastupnik Ljubić izjavio: „Na narodnom polju što steče Srbin, to je stekao i za Hrvata, a što Hrvat, to je stekao i za Srbina“. Predsjednik sabora Vojnović također je s oduševljenjem isticao jedinstvo govoreći kako je očekivao da se „Srbi i Hrvati u glasovanju združe“ te je želio da to jedinstvo bude „početak ponavljanja negdašnje bratske sloge“.²²⁰

Različiti stavovi zastupnika Narodne i Srpske stranke pokazali su se na saborskoj sjednici u prosincu 1887. godine kada se razmatralo o molbi „Starinarskog društva“ iz Knina. Naime, društvo je molilo za novčanu pomoć za arheološka istraživanja u okolini Knina. Narodnjački zastupnik Ljubić, izvjestitelj saborskog Molbeničkog odbora, iznio je prijedlog da se dodijeli pomoć u iznosu od 500 fiorina. Zastupnik Srpske stranke Bakotić bio je oštro protiv tog prijedloga navodeći kako taj novac „nebi bio najkorisnije uložen (...) jer je potrebniji za puteve, mostove i močvare“. Bakotić je istaknuo da je ulaganje u arheološka istraživanja „luksuz, a ne potreba“. Arheolog i povjesničar Frane Bulić, ujedno i zastupnik Narodne stranke, nastojao je dokazati da nije luksuz baviti se znanostima te da je cijeli pothvat koristan kako bi se razjasnili određeni elementi starije hrvatske povijesti iz doba narodnih vladara. Bulić je naglasio da će Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti dati financijsku pomoć arheolozima te da je dužnost Dalmacije da za navedena istraživanja bude zainteresirana „toli više“.²²¹ Bjelanović je podržao stav zastupnika Bakotića koji je nadodao da arheološka iskapanja treba odgoditi „za

²¹⁸ Macan T., Miho Klaić, str. 301.

²¹⁹ Isto, str. 302.

²²⁰ Perić I., *Dalmatinski sabor*, str. 140.

²²¹ Isto, str. 141.

bolja vremena“ kada se riješe važnija pitanja u pokrajini. Nakon polemike narodnjačkih i srpskih zastupnika, narodnjačka većina izglasala je za prijedlog Molbeničkog odbora.²²²

Zastupnici Narodne i Srpske stranke imali su različite stavove po pitanju određenih saborskih prijedloga koji nisu imali veze sa stranačko-političkom orijentacijom. Primjerice, kada je zastupnik Srpske stranke Bakotić predložio da se Sabor zauzme za uvođenje ruskog jezika u dalmatinske gimnazije, Klaić je odbio podržati taj prijedlog. Smatrao je da bi prihvaćanje prijedloga išlo na ruku neprijateljima Hrvata i Srba koji bi dobili motiv da ih optuže da su politički rusofili, panslavisti, itd. Tako bi protivnici Hrvata i Srba uspjeli „da narodu našem smetaju i otegot razvitak i postignuće njegovih prava“. Sukladno Klaićevom stajalištu, narodnjaci su glasali protiv te je Bakotićev prijedlog odbijen.²²³

Kao što je već spomenuto, složnost hrvatskih i srpskih zastupnika najviše se očitovala pri glasanju o ponarođenju općina i škola. Na saborskoj sjednici u listopadu 1890. narodnjaci su predložili da se u zadarskim srednjim školama, umjesto na talijanskom, poučava na hrvatskom ili srpskom jeziku. Klaić je istaknuo da je nužno da učenici imaju nastavu na materinskom jeziku. Također, objasnio je da uvođenje narodnog jezika u škole ima veliku nacionalno-političku važnost za Narodno hrvatsku stranku i za Srpsku stranku. S obzirom na oštro protivljenje autonomaša, Bjelanović je predložio kompromis. Naime, predložio je da se nastava održava paralelno na sva tri jezika, braneći opstanak talijanskog jezika. Njegov prijedlog nije prihvaćen, stoga je zajedno s ostalim zastupnicima Srpske stranke i narodnjacima glasao za prijedlog Narodne stranke.²²⁴

9. Pokušaji zbližavanja

Klaićevo stajalište prema Srpskoj stranci i Srbima dovelo je do ponovnog narodnjačkog pokušaja zbližavanja sa Srbima. Godine 1888. Središnji izborni odbor tražio je kandidata za prazno zastupničko mjesto u Carevinskom vijeću. U pismu Jovanu Sundečiću Klaić je naveo da je Središnji izborni odbor odlučio u Kninu kandidirati Srbina Andru Vujatovića te da jedino Bjelanović nije prihvatio taj prijedlog. Za Klaića, Vujatovićeve kandidatura bila je zalog pomirljivosti sa Srbima te je bio izrazito zadovoljan što su pregovori između Središnjeg

²²²Perić I., *Dalmatinski sabor*, str. 142.

²²³Isto, str. 143.

²²⁴Isto, str. 144-145.

izbornog odbora i Srpskog kluba tekli u pravom smjeru. Ipak, Srbi su željeli da se kandidira Bjelanović, od čega su kasnije odustali te odlučili da na izborima uopće ne sudjeluju. Narodnoj stranci prepustili su slobodu da samostalno izaberu kandidata, ali ne Srbina. Istaknuli su kako tim činom pregovori o sporazumu nisu propali, nego su odloženi do završetka izbora. U srpnju Hrvatski i Srpski klub započeli su pregovore o suradnji. Dogovorili su se da će se pregovori nastaviti nakon zatvaranja sabora između stalnih odbora klubova. Na novom sastanku, srpski odbor nije imao dovoljno članova, a iz Drniša i Boke javljali su se prosvjednici protiv pregovora. Srpski klub je odlučio pridobiti protivnike te preko odbora nastaviti pregovore s narodnjacima. Do 3. listopada 1888. sastavljena je osnova pomirenja koja je predstavljena Srpskom klubu. Ipak, početkom studenog u „Srpskom glasu“ objavljen je negativan odgovor na tu osnovu, zbog čega je Središnji odbor Narodne stranke odlučio objaviti spise o hrvatsko-srpskim pregovorima.²²⁵

U nastavku pregovora izabrani su zastupnici obiju strana pa su hrvatsku stranu zastupali Klaić, Bulat i Vranković, a srpsku Bjelanović, Kulišić i Stefanović. Kako bi nastavak pregovora tekao glatko, Klaić je sastavio ovu osnovu:

„Saborski klub Narodne stranke i saborski klub Srpske stranke, proniknuti željom da se među strankam po njima zastupanim u Dalmaciji uspostavi sloga i sporazumljenje u radu na javnome političkome polju, u korist ukupnoga naroda, pošto su se suglasili da se dogovori u tu svrhu zavedu (...) dogovoriše se u slijedećim točkam:

1. Narodna stranka i Srpska stranka postupat će zajednički pri političkim izborim u Carevinsko vijeće i u Zemaljski sabor, te birači obiju stranaka solidarno će glasovati u svakom izbornoštvu i svakom izbornom kotaru za ugovorene kandidate (...).

2. Kojoj stranci da pripadaju kandidati za svako izbornoštvo i svaki izborni kotar, odlučuje većina birača odnosno izbornoštva i izbornog kotara, ako se ne bi drugačije međusobno ustanovilo.

3. Pri svakojakim izborim u Zemaljskom saboru ima se imati obzira na srpske zastupnike surazmjerno njihovom broju.

4. Pri izborima u općinska vijeća i trgovačke komore obje stranke će također dogovorno postupati.

²²⁵ Macan T., *Miho Klaić*, str. 303-304.

5. Narodna stranka i Srpska stranka tvrdo se obvezuju, da će kroz svoje zastupnike u Carevinskom vijeću i Zemaljskom saboru, pak i kroz općinska vijeća, solidarno i zajednički postupati u svim narodnim pitanjima, to jest u svim pitanjima, koja se odnose na uvođenje narodnog jezika u škole i urede, i na obranu narodnog značaja Dalmacije, a također zajednički i solidarno raditi u oprjeci proti svakom pokušaju otuđivanja i odnarođivanja (...).

6. Da se i vanjski izražaj dade postignutom približenju dvaju stranakah, utanačuje se da pri raznim pitanjima, glede kojih slobodno je ostavljeno svakoj stranci da se vlada po svojoj uvidavnosti i savjesti, ako bi se u Carevinskom vijeću ili Zemaljskom saboru prepirka podigla među zastupnicima jedne ili druge stranke, ista bude vođena pristojnim načinom i prijateljskim tonom i da bude po mogućnosti iz odnosnih govora ispušteno sve što bi moglo duhove ogorčiti i postignutu slogu poremetiti.

7. Ovaj ugovor bit će potvrđen odobrenjem saborskih odbora Narodne i Srpske stranke.²²⁶

Odgovor na Klaićev prijedlog stigao je početkom studenog. Srpski političari bili su spremni za sporazum prvenstveno radi narodnog interesa, ali nisu vjerovali da će se sloga postići ugovorima. Naime, istaknuli su kako žele da se put slozi utre drugim načinima, prvenstveno novinstvom. Odbili su ponudeni pismeni ugovor istaknuvši da „žele da najprije hrvatska stranka i njezini organi zbrišu sve one uzroke, koji su Srbe nagnali na otpor protiv Hrvata.“²²⁷ S obzirom na odgovor srpske strane, Središnji hrvatski odbor u Zadru sredinom kolovoza sastavlja zaključak:

„Središnji hrvatski odbor u Zadru, uvjeren da u narodu imat bratske ljubavi među Hrvatima i Srbima, a da ga razbratiti ne mogu gdje koje razlike mnijenja, pa do potrebe da će složno raditi protiv narodnim protivnicima; žaleć što srpski klub nije prihvatio ponudu složna rada po osnovi predloženoj, čim bi se utro put sve tvrđoj i potpunijoj slozi;

sveđer spravan prihvatiti ruku bratske sloge – uzimlje na znanje zaključak Središnjeg srpskog odbora.²²⁸

Premda su hrvatski predstavnici uporno radili na zbližavanju, bilo je očito da srpska strana ne može i neće pristati na sporazum. Prepreke koje su se pojavile bile su prevelike da bi se preko njih prešlo, čak i ako se radilo o „dobrobiti naroda“. „Srpski list“ smatrao je da

²²⁶ Macan T., *Miho Klaić*, str. 304-305.

²²⁷ Isto, str. 306.

²²⁸ Isto.

hrvatsko-srpski sukobi neće prestati sve dok Hrvati ne postanu „miroljubivi“. U glasilu Srpske strane ban Khuen Hedervary prikazan je kao „apostol praktične sloge“ između Hrvata i Srba. U „Srpskom listu“ 1888. godine navodi se: „Po dolasku bana Khuena odnošaji su se stali mijenjati. Stvoren je zakon koji priznaje ime srpsko i ćirilicu u uredima, sad se mijenja školski zakon po pravednijem željama srpskih zastupnika. U stvari sloga između Srba i Hrvata u Zagrebu postignuta je na djelu, srpski zastupnici i zastupnici Hrvatske narodne stranke (vladine) slažu se vrlo lijepo da bi se svakom pjesniku sloge moralo topiti srce od miline“. Po mišljenju Srpske stranke, „sloga“ u Dalmaciji morala je imati ista pragmatička obilježja kao u banskoj Hrvatskoj. To se jasno pokazalo kada je Srpski list odbio prijedloge Narodne stranke, kojima se želio postići minimum hrvatsko-srpske političke suradnje. Kompromis kojeg je Narodna stranka ponudila nije bio sukladan težnjama Srpske stranke, koja je zahtijevala što jači položaj Srba te etničko razgraničenje s Hrvatima u Dalmaciji.²²⁹

Klaićeva nastojanja da očuva jedinstvo Narodne stranke i da vrati Srbe u okrilje Stranke ponekad su rezultirala oštrijim napadima na srpsko-autonomaški savez i srpsku politiku. Kada su narodnjaci izgubili dubrovačku općinu Klaić je pisao: „U Dubrovniku jur se akcentuirala u novom vijeću autonomaška većina (...). Tako i one srpske hulje postigli su da sruše narodnu općinu u korist autonomaške. Srbi isti svuda!“ Ipak, sva nastojanja koja je uložio da povрати Srbe u stranku bila su neuspješna, a Narodna stranka bila je pred novim razdorom.²³⁰ Odvajanje „secesionista“ na čelu s Biankinijem snažno je poljuljalo stranku, a neriješeni odnosi oko vlasništva nad „Narodnim listom“ i tiskarom dodatno su zakomplicirali situaciju.²³¹ S druge strane, ni Srpska stranka nije bila homogena. Kao što je već bilo spomenuto, Sava Bjelanović i njegova struja isticali su liberalna načela te vjersku toleranciju, a konzervativci na čelu s Nikodimom Milašem oslanjali su se na prevlast pravoslavne crkve. Premda se u „Narodnom listu“ glasilo srpske stranke često podrugljivo nazivalo „kaluđersko klapalo“, u narodnjačkom glasilu bili su svjesni postojanja dvaju struja unutar Srpske stranke te međusobnog sukoba. Stajališta konzervativaca jače su došla do izražaja tek nakon Bjelanovićeve smrti 1897. godine kada dolazi do javnog dugogodišnjeg sukoba oko vodstva stranke.²³² Rascjep u srpskom

²²⁹ Rajčić T., „Slika Hrvata u nacionalnoj ideologiji Srpske stranke u Dalmaciji 80-ih godina XIX. stoljeća“, str. 371-372.

²³⁰ Macan T., *Miho Klaić*, str. 308.

²³¹ Isto, str. 362.

²³² Rajčić, Tihomir. „Sava Bjelanović i njegova struja u srpskoj stranci u Dalmaciji 80-ih godina xix. stoljeća (vjerska gledišta).“ *Croatica Christiana periodica* 30, br. 58 (2006.), str. 182.

stranačkom glasilu koji je uslijedio te unutarnji sukob ostavio je manje prostora za stranačka prepucavanja sa političkim neistomišljenicima.²³³

²³³ Rajčić, Tihomir. „Vrhunac sukoba unutar srpskog nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji 1902./1903..“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 40 (1998.), str. 417.

10. Zaključak

Narodni preporod u Dalmaciji obilježen je političkim i ideološkim prepiranjem narodnjačke i autonomaške struje. Narodna stranka, koja je od 60-ih godina započela s oblikovanjem ideološkog i političkog programa, u jednakoj je mjeri okupljala Hrvate i Srbe. Ipak, narodnjačka struja nije bila u potpunosti homogena, posebno ako se promatra gradska i seoska sredina. Pripadnici pučke inteligencije bili su aktivniji među seoskim stanovništvom te su djelovali među narodom, dok su pripadnici gradske inteligencije bili angažiraniji u novinskim polemikama. Unatoč tome, narodnjačke struje djelovale su zajednički u borbi za svaki glas. Zanimljivo je istaknuti da su Srbi u narodnjačkom taboru bili jedni od prvih koji su zahtijevali ujedinjenje s Banskom Hrvatskom te zajedno sa Hrvatima sastavili adresu sa zahtjevima. Razlike između Hrvata i Srba u Dalmaciji u tom periodu gotovo da nisu ni postojale. Zajednički politički ciljevi, borba za narodni jezik te borba protiv talijanizacije Dalmacije dodatno su ih zbližavali, a vjerske razlike nisu se isticale. Ipak, usporedno s razvojem moderne srpske nacionalne svijesti u Dalmaciji, u prvi plan dolaze razlike između Hrvata i Srba. Prve naznake odvajanja Srba od narodnjačke ideologije pokazale su se već 1863. kada episkop Knežević istupa iz narodnjačkih redova. Premda njegov istup nije imao značajnijeg odjeka, s vremenom dolazi do razvijanja samostalne srpske ideje i nacionalne svijesti. Značajan utjecaj na razvijanje srpske nacionalne svijesti imala je djelatnost Stefana Ljubiše koji je, zajedno sa „zemljacima“ nakon izlaska iz Narodne stranke, osnovao vlastite novine te kritizirao narodnjačku politiku. Njegov politički pad i korištenje srpstva kao razloga zbog kojeg je bio kritiziran i napadnut ostavio je snažan utjecaj na srpske političare koji su branili srpsku nacionalnost i pravoslavlje.

Sukladno tome, ideje srpskih političara s vremenom dolaze u sukob sa narodnjačkom ideologijom, prvenstveno ideologijom onih političara kod kojih se razvijala hrvatska nacionalna svijest. Konačno, kada su srpski političari odbili sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom i kada su započeli suradnju s autonomašima, počelo je konačno odvajanje Srba od Narodne stranke. Ubrzo se osniva Srpska stranka koja za cilj ima obraniti srpstvo te se boriti protiv nametanja hrvatstva srpskom stanovništvu u Dalmaciji. Glasilo Srpske stranke i „Narodni list“ započeli su polemiku koja je pokazala potpuno različita stajališta o političkoj situaciji i stanju u pokrajini. Većina narodnjaka, na čelu s Mihom Klaićem, nije bila svjesna da je odvajanje Srba iz narodne stranke uvjetovano razvojem nacionalne svijesti te da više nije bilo povratka

na staro. S druge strane, Mihovil Pavlinović oštro odbija napade srpskih političara te argumentirano brani i naglašava hrvatstvo u Dalmaciji. Unatoč svim razlikama koje su se javile između hrvatskih i srpskih političara te unatoč procesu nacionalne diferencijacije, Dalmatinski sabor se pokazao kao mjesto gdje su Hrvati i Srbi po potrebi pokazali znakove suradnje. Dakako, sukoba i polemika je bilo gotovo na svakoj saborskoj sjednici, ali kada se raspravljalo o temama koje su bile od zajedničkog interesa Hrvatima i Srbima, poput pitanja narodnog jezika, i jedni i drugi su pokazivali težnju za suradnjom, prvenstveno radi dobrobiti naroda u Dalmaciji. Ipak, do značajnijeg zbližavanja kojem su narodnjaci težili nije došlo, a unutrašnje podjele s kojima su se susrele obje stranke stavile su međusobne polemike u drugi plan.

Literatura

Knjige

1. Artuković, Mato. *Ideologija srpsko hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)*. Zagreb: Naprijed, 1991.
2. Cetnarowicz, Antoni. *Narodni preporod u Dalmaciji*. Zagreb: Srednja Europa, 2006.
3. Grabovac, Julije. *Dalmacija u oslobodilačkom pokretu hercegovačko-bosanske raje (1875-1878)*. Split: Književni krug, 1991.
4. Kečkemet, Duško. *Vid Morpurgo i Narodni preporod u Splitu*. Split: Muzej grada Splita, 1963.
5. Macan, Trpimir. *Miho Klaić*. Zagreb: Nakladni zavod MH, 1980.
6. Palavršić, A., Zelić, B. *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*. Split: Historijski arhiv u Splitu, 1962.
7. Pavlinović, Mihovil. *Hrvatski razgovori*. Zagreb: Globus, 1994.
8. Pavlinović, Mihovil. *Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji od godine 1848 do godine 1882*. Split: Laus, 1994.
9. Perić, Ivo. *Dalmatinski sabor*. Zadar: JAZU, 1978.
10. Petrović, Rade. *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX. stoljeću*. Zagreb: Prosvjeta, 1982.
11. Stančić, Nikša. *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji – Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869*. Zagreb: Liber, 1980.
12. Vrandečić, Josip. *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*. Zagreb: Dom i svijet, 2002.

Radovi iz časopisa ili zbornika

1. Kljaić, Stipe. "Postrevolucionarni konzervativizam političara i svećenika don Mihovila Pavlinovića." *Crkva u svijetu* 53, 4 (2018): 627-646.

2. Knežević, Adrian. „Prva secesija u dalmatinskoj Narodnoj stranci 1873. godine." *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* 6, (2019): 167-204.
3. Lisac, Josip. „Ante Kuzmanić i Fran Kurelac uz 200. obljetnicu Kurelčeva rođenja." *Čakavska rič XXXIX*, 1-2 (2011): 9-15.
4. Macan, Trpimir. „Gledišta Miha Klaića na bosansko-hercegovačku problematiku od 1874. do 1890.." *Radovi* 13, 1 (1980): 33-50.
5. Markus, Tomislav. „Između revolucije i legitimiteta: Hrvatski politički pokret 1848-1849.." *Fontes* 12, 1 (2006): 19-40.
6. Obad, Stijepo. „Seljačko pitanje u Dalmaciji revolucionarne godine 1848/49.." *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 22, 1 (1980): 246-258.
7. Pavlinović, Mihovil. „Besjeda koju izusti pred svojim biračima u Makarskoj 22. listopada 1873.“, u: *Narodni list*, (1873): 5-12.
8. Perić, Ivo. „Kulturna i politička djelatnost Božidara Petranovića." *Radovi* 16, 1 (1983): 45-96.
9. Perić, Ivo. „Politički portret Pera Čingrije." *Radovi* 12, 1 (1979): 127-264.
10. Puljić, Ivica. „Putovanje cara Franje Josipa Dalmacijom i izbijanje ustanka u donjoj Hercegovini“, u: *Dalmacija 1870-ih u svjetlu bečke politike i „Istočnog Pitanja“* ur. Vrandečić, Josip ; Trogrlić, Marko. Zadar: Odjel za Povijest Sveučilišta - Zadar, 2007. str. 91-118.
11. Rajčić, Tihomir. „Politički i nacionalni aspekti fenomena “zemljaštva” u Dalmaciji (1873. – 1878.)." *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 56 (2014): 213-233.
12. Rajčić, Tihomir. „Slika Hrvata u nacionalnoj ideologiji Srpske stranke u Dalmaciji 80-ih godina XIX. stoljeća (Srpski list /glas/ o Hrvatima)." *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 45 (2003): 357-374.
13. Rajčić, Tihomir. „Srpski list o Mihovilu Pavlinoviću (1880-1887)." *Časopis za suvremenu povijest* 33, 1 (2001): 129-142.
14. Rajčić, Tihomir. „Srpski list (glas) o hrvatskoj politici u banskoj Hrvatskoj 80-ih godina 19. stoljeća." *Časopis za suvremenu povijest* 35, 3 (2003): 943-959.
15. Rajčić, Tihomir. „Srpski nacionalni pokret u Dalmaciji u XIX. stoljeću." *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 47 (2005): 341-361.

16. Rajčić, Tihomir. „Sava Bjelanović i njegova struja u srpskoj stranci u Dalmaciji 80-ih godina XIX. stoljeća (vjerska gledišta).“ *Croatica Christiana periodica* 30, 58 (2006): 167-186.
17. Rajčić, Tihomir. „Vrhunac sukoba unutar srpskog nacionalnog pokreta u austrijskoj Dalmaciji 1902./1903..“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 40 (1998): 413-424.
18. Stančić, Nikša. „Hrvatstvo, srpstvo i jugoslavenstvo u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda U povodu knjige R. Petrovića: Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo 1968. .“ *Časopis za suvremenu povijest* 2, 2 (1970): 229-238.
19. Stančić, Nikša. „Nacionalna integraciona ideologija dalmatinskih narodnjaka 1860/61. godine.“ *Radovi* 11, 1 (1978): 183-279.
20. Stančić, Nikša. „O nekim problemima iz povijesti Hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji i srpsko-hrvatskim odnosima, napose o Mihovilu Pavlinoviću i Svetozeru Miletiću.“ *Časopis za suvremenu povijest* 7, 2 (1975): 171-188.
21. „Misao hrvatska i misao srbska – Odziv K.a J.a.“ u: *Narodni list*, 86 (1882).

Katalog izložbe

Dalmacija 1848/49: Katalog izložbe, Zadar: Welltrade d.o.o., 1999.

Internet stranice

1. *Antun Kaznačić*. U: Hrvatska enciklopedija.
<https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31042> , pristupljeno 20.4. 2021.
2. *Đuro Ferić*. U: Hrvatska enciklopedija.
<https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19288> , pristupljeno 20.4.2021.
3. *Gabrijel Rodić*. U: Hrvatska enciklopedija.
<https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=53151>, pristupljeno 15.5. 2021.
4. *Josip Jelačić*. U: Hrvatska enciklopedija.

<https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=28950> , pristupljeno 28.4. 2021.

5. *Metternich, Clemens Wenzel Lothar*. U: Hrvatska enciklopedija.

<https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40468> , pristupljeno 28.4.2021.

6. *Oktroirani ustav*. U: Proleksis enciklopedija.

<https://proleksis.lzmk.hr/43840/> , pristupljeno 29.4.2021.

7. *Srbobran*. U: Hrvatska enciklopedija.

<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57568> , pristupljeno 1.6.2021.

8. *Srpska narodna slobodoumna stranka*. U: Hrvatska enciklopedija.

<https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40857> , pristupljeno 2.5.2021.

Sažetak

Narodni preporod u Dalmaciji započinje kasnije nego u Banskoj Hrvatskoj. Ipak, uočavaju se jednaki politički ciljevi, a pokret je vodio je ka izgradnji moderne europske nacije. Unatoč tome što je cijela druga polovica 19. stoljeća obilježena borbom između zagovaratelja i protivnika ujedinjenja s Bansom Hrvatskom, dakle između narodnjaka i autonomaša, Narodna stranka suočila se s brojnim unutrašnjim podjelama. Zajedničko djelovanje Hrvata i Srba u okvirima Narodne stranke odvijalo se pod zajedničkim slavenskim imenom. S vremenom, jače isticanje hrvatstva i srpstva produbilo je sukob koji se proširio i na vjersku dimenziju. Dakle, unutrašnji sukobi na nacionalnoj razini u Narodnoj stranci postali su učestaliji sukladno razvitku samostalne hrvatske i srpske nacionalne ideje. Istup Srba iz Narodne stranke te odbijanje sjedinjenja s Bansom Hrvatskom bio je konačan korak u formiranju samostalne srpske svijesti u Dalmaciji. Svrha ovog diplomskog rada jest prikaz odnosa između hrvatskih i srpskih političara u okvirima Narodne stranke, analiza zajedničke djelatnosti te uočavanje razlika koje su s vremenom postale toliko izražene da zajednička politička suradnja više nije bila moguća. Naglasak je stavljen na međusobne polemike koje su se najčešće vodile preko stranačkih glasila i u Dalmatinskom saboru, a prikazana su i različita stajališta o sudbini Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Dalmacija, narodni preporod, Narodna stranka, Narodni list, nacionalna svijest, Hrvati, Srbi, zemljaštvo, Srpska stranka

Abstract

National Revival in Dalmatia started later than in Banus Croatia. However, equal political targets were observed and the movement led towards the creation of modern European nation. Despite the fact that whole second half of the 19th century was marked by the conflict between adherents and opponents of the reunion, therefore between *narodnjaci* and *autonomaši*, Dalmatian People's Party faced with several internal secessions. Combined activity of Croats and Serbs in terms of People's Party took place under common Slavic name. During time, stronger accentuation of Croatian and Serbian nationality increased the conflict even on the religious dimension. Hence, the conflict within the People's party was based on national level and became frequent as Croatian and Serbian national idea became more independent. Final step in forming independent Serbian idea in Dalmatia was the rejection of reunion and secession from People's Party. The main purpose of this diploma paper is depiction of relations between Croatian and Serbian politicians in terms of People's Party, analysis of common activity and noticing the differences which became so strong that political cooperation was no longer possible. Also, polemics led through the party newspaper were emphasized and the different views of the destiny of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Dalmatia, National Revival, People's Party, Narodni list, national movement, Croatians, Serbs, Serbian Party

Obrazac A.Č.

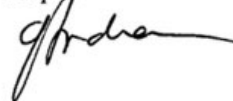
SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja ANDREA GAURINA, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja magistra/magistrice POVIJESTI I POVIJESTI UMJETNOSTI, izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 22. 9. 2021.

Potpis

OBRAZAC I.P.

IZJAVA O POHRANI ZAVRŠNOG / DIPLOMSKOG RADA U DIGITALNI
REPOZITORIJ FILOZOFSKOG FAKULTETA U SPLITU

STUDENT/ICA	ANDREA GAURINA
NASLOV RADA	ODNOS. NARODNE STRANKE U DALMACIJI PREMA SRPSKOM PITANJU
VRSTA RADA	DIPLOMSKI RAD
ZNANSTVENO PODRUČJE	HUMANISTIČKE ZNANOSTI
ZNANSTVENO POLJE	POVIJEST
MENTOR/ICA (ime, prezime, zvanje)	NIKŠA VAREZIĆ, doc.dr.sc.
KOMENTOR/ICA (ime, prezime, zvanje)	MARCO TROGRLIĆ, prof.dr.sc.
ČLANOVI POVJERENSTVA (ime, prezime, zvanje)	1. NIKŠA VAREZIĆ, doc.dr.sc. 2. MARCO TROGRLIĆ, prof.dr.sc. 3. JOSIP VRANDEČIĆ, prof.dr.sc.

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/ica predanog završnog diplomskog rada (zaokružiti odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude (zaokružiti odgovarajuće):

a.) u otvorenom pristupu

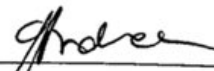
b.) rad dostupan studentima i djelatnicima Filozofskog fakulteta u Splitu

c.) rad dostupan široj javnosti, ali nakon proteka 6/12/24 mjeseci (zaokružiti odgovarajući broj mjeseci)

U slučaju potrebe dodatnog ograničavanja pristupa Vašem ocjenskom radu, podnosi se obrazloženi zahtjev nadležnom tijelu u ustanovi.

SPLIT, 22.9.2021.

mjesto, datum

potpis studenta/ice